

БЪЛГАРСКАТА МЛАДЕЖ 2018/2019

ФОНДАЦИЯ ФРИДРИХ ЕБЕРТ

Фондация Фридрих Еберт (ФФЕ) е най-старата политическа фондация в Германия с богата традиция в социалната демокрация, датираща от 1925 г. Работата на нашата организация е фокусирана върху основните идеи и ценности на социалната демокрация – свобода, справедливост и солидарност. Това ни свързва със социалдемократията и свободните профсъюзи.

С нашата международна мрежа от офиси в повече от 100 страни, ние подкрепяме политика за мирно сътрудничество и човешки права, насърчаваме създаването и укрепването на демократичните, социални и конституционни структури и сме пионери в насърчването на свободни синдикати и силно гражданско общество.

Активно участваме в европейския интеграционен процес и работим за една социална, демократична и конкурентоспособна Европа.

ИЗСЛЕДВАНИЯ ЗА МЛАДЕЖТА В ЮГОИЗТОЧНА ЕВРОПА 2018/2019:

„Изследвания за младежта в Югоизточна Европа 2018/2019“ в международен младежки изследователски проект, проведен едновременно в десет страни от Югоизточна Европа: Албания, Босна и Херцеговина, България, Хърватия, Косово, Македония, Черна гора, Румъния, Сърбия и Словения. Основната цел на изследването е да идентифицира, опише и анализира младежките нагласи и модели на поведение в съвременното общество.

Данните са събрани в началото на 2018 г. и в проучването участваха повече от 10 000 души на възраст 14-29 години от гореспоменатите страни от Югоизточна Европа. Изследването обхваща широк кръг от проблеми, касаещи техния опит и стремежи в различни сфери на живота, като образование, заетост, политическо участие, семейни отношения, свободно време и използване на информационни и комуникационни технологии, но също и техните ценности, нагласи и убеждения.

Емпиричното изследване е представено в десет национални и едно регионално проучване, публикувани на английски и на съответните национални езици.

БЪЛГАРСКАТА МЛАДЕЖ 2018/2019

Петър-Емил Митев, Борис Попиванов,
Сийка Ковачева, Първан Симеонов

1	Резюме	3
2	Увод	7
3	МЛАДЕЖТА МЕЖДУ „ДА ИМАШ“ И „ДА БЪДЕШ“	11
4	СВОБОДНО ВРЕМЕ И СТИЛОВЕ НА ЖИВОТ	19
5	ЦЕННОСТНИ НАГЛАСИ И РЕЛИГИОЗНИ ВЯРВАНИЯ	27
6	СЕМЕЙСТВО И ПРИЯТЕЛИ	35
7	МЛАДЕЖКАТА МОБИЛНОСТ	43
8	МЛАДЕЖТА И ОБРАЗОВАНИЕТО	51
9	МЛАДЕЖТА И ТРУДЪТ	57
10	МЛАДИТЕ И ПОЛИТИКАТА	65
11	ЗАКЛЮЧЕНИЕ	75
12	ПРЕПОРЪКИ ЗА ПОЛИТИКИТЕ КЪМ МЛАДЕЖТА	79
	БИБЛИОГРАФИЯ	81
	СПИСЪК НА ГРАФИКИТЕ	83
	СПИСЪК НА ТАБЛИЦИТЕ	84

1

РЕЗЮМЕ

Настоящият доклад съдържа основните резултати и изводи от национално социологическо изследване на българската младеж, представително за младите хора на възраст от 14 до 29 години. Изследването е организирано, методологически разработено и финансово реализирано от фондация Фридрих Еберт. За втори път след 2011–2015 г. Фондацията си поставя за цел да установи нагласите на младите хора в различни страни от Югоизточна Европа. През 2018 г. проучването има предимството, че се провежда практически едновременно в десет държави (Албания, Босна и Херцеговина, България, Косово, Македония, Румъния, Словения, Сърбия, Хърватия, Черна гора) и с почти унифицирана анкетна карта, което позволява вече максимална съпоставимост и сравнимост на данните както в регионален, така и в хронологичен план.

В България теренната работа е осъществена от „Галъп Интернешънъл“, а анализът на данните е направен под общата редакция на Петър-Емил Митев и Борис Попиванов и с участието на Сийка Ковачева и Първан Симеонов. При анализа заедно с цифровите резултати от количественото проучване в България и в другите девет страни от региона са използвани и изводи от приложени качествени методи (фокус-групи, дълбочинни интервюта), а също така вторична интерпретация на статистически данни (най-често от българската национална статистика и Евростат) и данни от предходни проучвания и проверка на тези и хипотези, срещани в научната литература в сферата на младежките изследвания.

По такъв начин докладът предоставя възможност за задълбочен и критичен поглед към нагласите на бъл-

гарските младежи в редица области: семеен живот и свободно време, образование и заетост, социално-икономически статус и мобилност, социално-политически нагласи и политическо участие.

В *социално-демографско отношение* младите хора се ползват по-скоро с добро здраве и са по-скоро удовлетворени от своята външност. Тютюнопушенето и употребата на алкохол са повече последица от напрегнат и несигурен начин на живот, отколкото на социален статус. Модерните технологични придобивки са масово разпространени. Доколкото има социална диференциация, тя върви повече по линия на броя притежавани мобилни телефони, лаптопи и т.н. в домакинството, отколкото на самото им наличие или липса. Семейното жилище и често самостоятелната стая в него са също масово явление и не се определят от икономическите възможности. Самооценката на финансовото състояние на домакинството клони към средни стойности; в сравнение със ситуацията от началото на века, тенденцията е категорично положителна. Ромите са ясно обособени, с отчетливо най-ниски стойности от всички.

В *свободното време* доминират два типа дейности: пасивни (слушане на музика, гледане на филми, „неправене на нищо“) и комуникативни (прекарване на време със семейството, излизане с приятели). Младите хора са активни потребители на пазарни продукти. Сърфирането в интернет е по-широко разпространено от гледането на телевизия, включително и по линия на обмяната на мнения за продукти и услуги. Полът е важен фактор при разпределението на свободното време: младите жени са по-склонни да общуват в семейството, да гледат телевизия и да четат книги, докато младите

мъже следват традиционни форми на по-често излизане с приятели, посещение на барове и кафенета и спортуване. Социално-икономическите неравенства играят определена роля при определяне на дейностите в свободното време, но индивидуалните предпочитания не са по-малко съществени. Независимо от финансовите възможности, младите хора съумяват да запазят жизнения стил на активни потребители с широки социални контакти.

От гледна точка на *ценностите* има ръст на традиционни, по-консервативни светогледни ориентации и съхраняване на традиционни религиозни идентичности. За разлика от крайния индивидуализъм на прехода наблюдаваме търсене на повече социалност и солидарност при младите, без това да „детронира“ личната независимост и свободата. Социалната несправедливост, корупцията, бедността излизат на предни позиции в разбирането на респондентите за тежки и критични проблеми на нашето време.

Темата за *семейството и приятелите* е сложна и многопластова. Отношението на младите хора към неформалната микро- и обществената макро-среда е поляризирано. Има високо доверие в неформалното обкръжение (включително семейство и родители) и подчертано дистанциране от политическите лидери (граждански дискомфорт). Брачните отношения изглеждат по-стабилни отколкото преди години. Животът в юридически оформен брак стои на челно място като предпочитание (70 % си представят себе си в бъдещето сключили брак). Възприятието за желано двудетно семейство е доминиращо. Най-остри проблеми са ниската раждаемост сред българското етническо мнозинство и ранните („детски“) раждания сред ромското етническо малцинство. Сексуалната свобода се откроява и приветства, макар в повечето случаи да не се разпростира до сферата на ЛГБТ (наблюдават се 45 % повече или по-малко негативни нагласи към хомосексуалността). Сексуалната култура изглежда на по-високи равнища от тази, която е измервана в предишни изследвания.

Желанието за *миграция* сред българската младеж постепенно намалява в течение на последните две десетилетия (61 % не желаят да емигрират през 2018 г. в сравнение с 47 % през 2014 г. и едва 14 % през 2001 г.), но все пак остава хроничен проблем, засягащ както високо, така и нискоквалифицираната работна ръка. Решението да се емигрира изглежда не се възприема като повратен момент в живота на младия човек, предполагащ сериозна подготовка и информираност. Вътрешно-европейската мобилност създава среда, при която преместването от една държава в друга вече се схваща като една опция между много други, която може да се промени или изостави без тежки последици за жизнените

стратегии на съответния човек. Стагнацията и безперспективността в България стават особености на социалната среда на най-ниско квалифицираните групи, която ги принуждава в най-голяма степен да търсят изход за себе си извън страната. Материалната мотивация за мобилност категорично доминира. Практически не се съобщават политически или етнически причини за емигриране. Европа е пространството за потенциална миграция на българската младеж много повече от например Америка, която държеше първото място в началото на демократичните промени (42 % от желаещите да емигрират през 2018 г. предпочитат Германия, 39 % – Великобритания, 17 % – САЩ, при възможност за до три отговора). Големият факт на сегашната ситуация е наличието на българска диаспора по света, която силно стимулира неформалните канали за миграция и се отнася до всички социални и етнически групи (42 % от желаещите да емигрират имат подкрепа или покана от някого в чужбина). Резултатите сочат, че е необходима по-цялостна, задълбочена и централизирана информация за състоянието на пазара на труда в България и страните от ЕС като цяло, вкл. инициране и пропагандиране на подходящи канали за нейното разпространение. Така могат да се избегнат илюзиите и неточните представи, които неформалните връзки понякога създават у планиращите емиграция.

Образователната система в България формира два видими полюса сред младежта: социален връх и социално дъно. Съществуващото социално неравенство се възпроизвежда в училищата и университетите. Общ знаменател на крайностите е засиленият критицизъм към образователните услуги и специфичните изисквания към предлаганото обучение. Решително следва да се насърчи провеждането на практики и стажове в хода на образователната подготовка, чрез сътрудничество между държавни и общински институции, от една страна, неправителствен сектор и бизнес, от друга. Видимо действащата образователна инфраструктура често пъти не е в състояние да покрие базови стандарти за практическа подготовка. Ромската етническа група систематично стои на дъното по почти всички индикатори. Нараства потребността от нова цялостна политика към ромското малцинство с фокус към младите. Разгледано изобщо за младите хора, образователната мотивация в много случаи добива семейни характеристики. Високото образование на родителите решително стимулира стремеж към високо образование при децата. Въпреки че стремежът към висше образование все още остава висок, трендът на еднопосочното му нарастване през последните десетилетия е пречупен (73 % изразяват желание за висше образование през 2014 г. в сравнение с 59 % през 2018 г.). „Корупционното съзнание“ сред младежта достига безпрецедентни

върхове (54 % са напълно или отчасти убедени, че изпити и оценки се купуват). „Пазарното общество“, с други думи, е произвело представа за образованието като „пазар“.

Трудовата реализация на младите българи е преминала определено положително развитие, свързано с интеграцията в ЕС и излизането от пост-кризисната ситуация. Част от проблемите, идентифицирани в изследването от 2014 г., са все още в сила: недостатъчно съответствие между образователната подготовка и трудовата дейност; стряскащо непълноценна трудова интеграция на младите роми, определена и от ниските им образователни равнища; наличие на млади хора извън образование, обучение или работа, чийто брой не расте, но въпреки това има значение и често се възпроизвежда генерационно (като семейства, които изобщо нямат трудов опит). Ето защо са необходими специални усилия за формиране на мотивация за образование сред онези млади хора, чиито собствени родители нямат образование или са нискообразовани.

Политическата сфера за младите е рамкирана от едно тройно обстоятелство: нисък интерес към политиката (7 % се интересуват от нея като цяло), ниско политическо участие, ниска мотивация за политическа кариера. В своята съвкупност тези три измерения крият риск за пълноценното възпроизводство на политическия елит и отварят пътя на случайни политически кариери. Това предполага реформиране на системата за гражданско образование в средния курс, така че да предоставя по-адекватна и атрактивна информация по обществени и политически теми, а също и създаване на подходящи форми (обучителни семинари, летни училища и т.н.) за повишаване на политическата информираност сред по-изявени ученици и студенти извън онези, които са ориентирани в сферата на социалните

науки. Политическото отчуждение на младежта се изразява в чувства на непредставеност и възрастова дискриминация. Конвенционалното политическо участие (членство в партии и т.н.) е силно дискредитирано. Все по-видима е необходимостта от мерки за по-системно привличане на млади хора в процеса на формиране, консултиране и оценяване на политически решения в институциите. Националната и европейската идентичности доминират над партийните и идеологическите. Това е предпоставка българският политически процес в бъдеще да се моделира от актуалните представи за национално и европейско. Еврооптимизмът е масова реалност за младежкото (гео)политическо съзнание (50 % доверие в ЕС в сравнение с 13 % за българското Народно събрание). Национализмът се развива успоредно на европеизма, без засега да влиза в конфликт с него. На практика Европа служи като политически и икономически образец, контрастиращ на предполагаемите дефицити на българската политическа и икономическа ситуация. Демократичните възгледи на българската младеж са сериозно застъпени (62 % разглеждат демокрацията като важна ценност). Същевременно, недемократичните тенденции получават подкрепа от масовото възприятие за демократичен дефицит и недостиг на права и ред. Парадоксално е, че младите едновременно експлицират десни (и повече пазарни) самоопределения (7 % леви срещу 24 % десни) и леви (и повече социални) приоритети. Виждаме стигматизация на левия етикет, но също и все по-социално и колективно самосъзнание.

Изследването стига до извода за относително успешна социализация на българската младеж в обществените ценности и традиции и крайно ограничена реализация на потенциала за социална инициатива.

2

УВОД

МЛАДЕЖТА: ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВО И ОТГОВОР

Определението „предизвикателство“ стана едно от най-употребяваните в публицистиката, а оттам навлезе и във всекидневното общуване. Останаха в сянка понятията, чрез които знаменитият историк Арнолд Тойнби изгражда своята философско-историческа концепция: историята на цивилизациите е верига от предизвикателства и отговори (challenge-and-response). Предизвикателството е проблемен възел, който елитът трябва да реши. Ако успее да даде отговор, цивилизацията продължава напред, ако не успее – загинава.

Съвременното общество се разполага в исторически нов пространствено-времеви континуум: това е глобален свят, в който процесите протичат с непознати в миналото темпове. Глобално „втечнено“ общество, ако използваме находката на Зигмунт Бауман („liquid society“). Липсата на световно правителство прави рисковете от хаотични капани и непредвидени конфликти все по-осезаеми.

За съвременния млад човек глобалното общество не е празна дума. С едно кликуване той може да чете по избор „Times“, „New York Times“, China „Global Times“, „Moscow Times“, „Tehran Times“... Може да си купи традиционна българска мартеница, произведена в... Китай. Вижда по-малко приятното лице на големия свят в бежанците и мигрантите, особено що се отнася до носителите на далечни култури.

Регионалното общество е още по-осезаемо. Към Европа се отправят погледи по повод на основни житейски събития – образование, работа и квалификация. Изучават се европейски езици. Търсят се лични контакти. С Европейския съюз са свързани и опасения – в името на политикоректност хомосексуални бракове, прием на бежанци, зависимост от еврократията.

Националното общество придобива две различни функции. От една страна, „база за отскок“ към регионална или глобална перспектива. От друга страна, единствената сигурна защита на базовата идентичност.

Бъдещето на многоетажната съвременна цивилизация зависи от това дали ще даде адекватен отговор на съответните проблеми. На първо място по значение са глобалните. Mutatis mutandis това се отнася и до регионалните, и националните общества с тяхната *differentia specifica*. Успехът зависи до голяма степен от новото поколение, от утрешния елит, който ще израсне и ще се селектира от неговите редици. В същото време социализационните стандарти, изработени вчера, днес вече не са достатъчно ефективни. В известен смисъл обществото става неподготвено за своята младеж. Появяват се рискове от поколенски пат: обществото не разбира своята младеж; младежта не приема своето общество.

От младежта се очаква отговор. В същото време – тя е и проблем: глобален, регионален, национален.

Презумпция на изследването „Българската младеж 2018“ е: обществото трябва да познава своята младеж.

ИЗСЛЕДВАНЕТО

Изследването, което представяме, е част от международен проект, реализиран в 11 страни на бивша Източна Европа. Инициатор, финансов спонсор и организатор на проекта е Фондация Фридрих Еберт. В известен смисъл проектът е продължение на цикъла от проучвания в същия регион в периода 2011–2015 г. В неговите рамки в България изследването беше осъществено през 2014 г. от „Галъп Интернешънъл Болкан“; резултатите са интерпретирани в монография (Митев и Ковачева: 2014).

През тази година се навършват 50 години от началото на институционализираните проучвания на младежта в страната, поставено от големия български учен, социолог и политолог, проф. Минчо Семов. Междувременно беше публикуван аналитичен обзор на историята и постиженията на социологията на младежта в България (Митев: 2016).

Целта на сегашното проучване е да се направи социологически портрет на поколението от възрастовата група 14–29 години и да се отчетат настъпилите промени. Теоретичният подход на българските изследователи се базира на тезата „социализация–ювентизация“, която концептуализира двустранното взаимодействие на обществото и младежта като относително самостоятелна социобиологична група. Обществото социализира младежта, включва я в системата от норми, ценности и институции. Младежта не е пасивен приемник; тя оказва обратно въздействие, внася промени в обществената система, ювентизира обществото. От тази гледна точка целта на изследването може да се прецизира. Необходимо е да се установят ефективността на социализационното въздействие, от една страна, младежкият ювентизационен потенциал, от друга страна, факторите, насоките и пречките и в единия, и в другия случай.

Задачи на изследването са да се установят основните характеристики в различни сфери на младежкото съзнание и поведение: свободно време и житейски стилове; семейство и приятели; ценностни нагласи и религиозни вярвания; мобилност; образование; работа; политика; демография. Използвани са количествени и качествени методики. Работата на терен е осъществена от „Галъп Интернешънъл Болкан“, а интерпретацията – от сътрудници на Института по социология „Иван Хаджийски“: проф. дфн. Петър-Емил Митев, доц. д-р Борис Попиванов, Първан Симеонов, както и доц. д-р Сийка Ковачева от Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“.

Дължим специална благодарност на Мария Петрова от Бюро България на Фондация Фридрих Еберт за ефективната организация на работата. Искаме да благодарим на Живко Георгиев и Ирен Ценкова от Агенция „Галъп интернешънъл“ за емпиричната база на изследването. Снежина Стоянова, Христина Тодорова, Юлиана Галъова, сътрудници на „Галъп Интернешънъл“, оказаха своето съдействие. Признателни сме на Светослав Митев за допълнителната обработка на данни от различни изследвания. Не можем да не отбележим и важната роля на Румяна Бояджиева за съдържателната и техническа редакция на текста.

МЕТОДИКАТА

Младежкото население в България (15–29 г.) към 31.12.2017 г. е 15,37 % от населението на страната. Преди четири години към 31.12.2013 г. младежите от същата възрастова група бяха 1 240 836 или 17,12 % от населението на страната. Промяната е част от демографския срив у нас, очертан релефно по време на прехода.

Сравнителен поглед върху нашия регион показва (по данни на Евростат), че делът на младежкото население в България е по-нисък от относителните дялове в Сърбия (17,0 %), Хърватия (17,3 %), Румъния (17,4 %), Македония (20,8 %) и Албания (24,5 %), а също и от средния дял на младежко население за ЕС-28 – 17,2 %. Съпоставим е с Гърция (15,5 %).

ТАБЛИЦА 2.1.: **Население на възраст между 15 и 29 години към 31.12.2017 г.**

Население	Общо	Мъже	Жени
Общо за страната	7 050 034	3 422 409	3 627 625
15–19	313 032	160 986	152 046
20–24	325 198	167 828	157 370
25–29	445 237	229 275	215 962
Общо младежи	1 083 467	558 089	525 378

Източник: НСИ

Анкетното проучване в България беше проведено на терен от 22 януари до 6 март 2018 г. *Генерална съвкупност* – 1 148 907 души. *Двустепенна клъстерна извадка*, разделена на административни райони (28 региона) и по градски райони (административен център, малък град и село). *Обем на извадката* – планиран – 1000; реализиран – 1016 респонденти. *Контрол на теренната работа* – тестове за надеждност на 5–10 % от извадката. Екипът използва собствена интервюираща мрежа, обхващаща цялата страна – всички видове места, всички райони и области в тях. Интервюираните се избират, инструктират и контролират в съответствие с професионалните стандарти. *Логически оглед и селекция* – чрез софтуерна програма за логически чекове идентификация на фактически, логически и др. противоречия в отговорите на респондентите по време на интервюирането. *Претегляне на данните* – осъществено на основата на показателите пол, възраст, местоживеење и етническа принадлежност. Данни за тези параметри са взети от „Националния статистически институт 2016“ и „Преброяване 2011“ за етническата принадлежност. *Статистическа грешка* – допустимо отклонение от +/- 3.1 %.

СТРУКТУРА НА ИЗВАДКАТА

Пол	
Мъже	51 %
Жени	49 %
Възрастови групи	
14 – 15 г.	11 %
16 – 19 г.	21 %
20 – 24 г.	29 %
25 – 29 г.	39 %
Селище	
Столица	21 %
Областен център	35 %
Град	20 %
Село	24 %
Образование	
Висше	16 %
Незавършено висше	19 %
Средно	33 %
Незавършено средно	21 %
Основно	6 %
Незавършено основно	4 %
Социално-професионален статус	
Ученици	25 %
Студенти	10 %
Работещи студенти	9 %
Работещи	44 %
Безработни и други неактивни	11 %
Етнос	
(според интервюера, при самоопределянето – откази 55 %)	
Българи	83 %
Турци	7 %
Роми	8 %
Българи мюсюлмани	2 %
Други	1 %
Образование на бащата	
Магистър/доктор	17 %
Университет	8 %
Професионално/техническо средно	41 %
Средно	20 %
Основно и незавършено основно	12 %

Математическо-статистическата обработка на количествените данни е осъществена с помощта на пакета SPSS. Данните са подложени на едномерен, двумерен и многомерен анализ, като са извършени проверки на хипотези по метода хи-квадрат, t-test анализ и дисперсионен анализ.

Качествените методики включиха дълбочинни интервюта и фокус-групи. Проведени са общо 12 дълбочинни интервюта. Подборът е извършен с оглед на показателите пол, местоживеене, възраст и етническа принадлежност. Групови дискусии са осъществени в две фокус-групи. В първата група респондентите са на възраст 14–19 години. Във втората – на възраст 20–29 години.

3

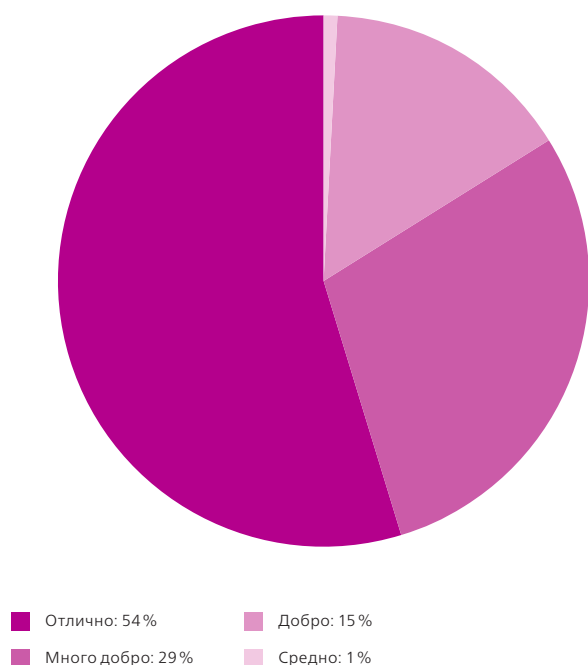
МЛАДЕЖТА МЕЖДУ „ДА ИМАШ“ И „ДА БЪДЕШ“

Едни от най-важните неща, които засягат живота и нагласите на българските младежи, са тяхното здраве и тяхната собственост. В много отношения формирането на ценностите им, начинът, по който живеят и гледат на заобикалящата ги среда, а също и стремежите им за бъдещето се определят от това как се чувстват физически, как се самооценяват като здравен статус и външен вид, с какво разполагат материално. „Да имаш“ и „да бъдеш“ са известни категории, които понякога са в конфликт, а друг път намират обща основа.

ЗДРАВЕТО

Обичайната предпоставка е, че младият човек е най-често здрав.

ФИГУРА 3.1: Как оценявате здравето си като цяло? (%)

В извадката са попаднали едва двама респонденти, които оценяват здравето си като лошо. В най-висока степен на отлично здраве се радват в ранната тийнейджърска група (64 % от 14-15-годишните), като с напредването на възрастта тенденцията е леко низходяща (47 % от 28-29-годишните). Намалването на „отличните“ отговори все пак е за сметка на ръста на „много добрите“. В огромната си част българската младеж не съобщава за сериозни проблеми със здравето си.

По-високият статус сякаш почти няма отношение към самооценката по този въпрос. В никой социален разрез няма да открием съществено натрупване на тревожни отговори. Интересно е, че „отличното“ здраве е по-характерно за малките градове (69 %), отколкото за столицата (51 %); също за ромите (62 %) и турците (73 %) повече, отколкото за етническите българи (53 %). Като имаме предвид географското разпределение на малцинствените групи, можем да предположим, че напрежението на големия град и притесненията, свързани със замърсената околна среда и качеството на храните, произвеждат и притеснения за собственото здраве. По-високото образование води със себе си и повече компетентност по здравните въпроси и потенциалните опасности, които крият. По-необразованият човек понякога отминава като незначителни някои по-дребни здравословни проблеми, които по-образованите биха преценили като поне частично важни. Вероятно така може да се обясни, че младите с основно или по-ниско образование декларират отлично здраве много по-често, отколкото висшистите (65 % на 42 %).

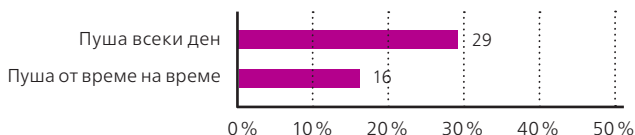
Удовлетвореността от здравето и удовлетвореността от собствената външност са доста близки и конструират съществена част от представата на младия човек за самия себе си.

Младите хора по-скоро (71 %) харесват как изглеждат.

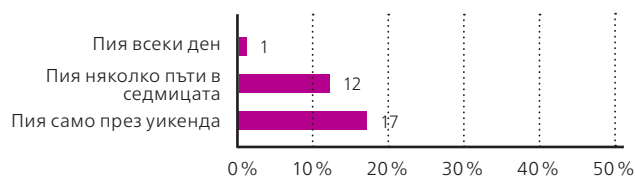
Българските младежи през 2018 г. имат
самочувствието на здрави и добре
изглеждащи.

Вредните навици, застрашаващи в една или друга степен здравето, обикновено имат отражения след младешката възраст. Въпреки това, интересно е да се проследи тяхното разпространение.

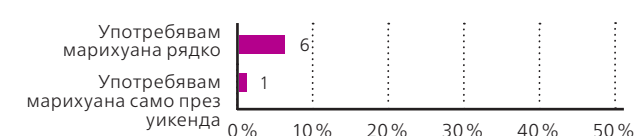
ФИГУРА 3.2: Пушите ли цигари? (%)

ФИГУРА 3.3: Пиете ли алкохол? (%)

ФИГУРА 3.4: Употребявате ли марихуана? (%)

Мъжете са по-редовни пушачи от жените (34 % на 25 %). Изследването не потвърждава изцяло данните на СЗО, според които България е единствената европейска страна, в която пушат по-голям дял жени, отколкото мъже. Вярно е, че в случая говорим за младешката възраст, в която още не са се оформили стереотипите на зрялата. Ако в най-ниския възрастов сегмент, 14-15-годишните, пушат редовно или от време на време 4 %, и това изглежда като положителна новина, то при 28-29-годишните този дял скача на 60 % и не може да не предизвиква притеснения. Тютюнопушенето се оказва силен социално диференциращ фактор. Образованието, доходите и етническата принадлежност на практика го „филтрират“. Всекидневни пушачи са 42 % от средните и 16 % от висшистите, 39 % от бедните и 28 % от богатите, 62 % от младите роми и 27 % от младите българи. По-горните слоеве от обществото сякаш са по-резистентни към тютюневото изкушение – било поради специфична среда и лайфстайл, при които пушенето не е „модерно“ и „яко“, било поради по-голяма информираност за вредите, които то носи.

Подобно на тютюна, и употребата на алкохол нараства с възрастта. Поне веднъж седмично пият едва 2 % от най-малките и близо 40 % от най-големите в младешката съвкупност. Закономерността нататък като че ли остава същата. Склонността към пиене на алкохол

поне няколко пъти седмично отличава средните повече от висшите (20 % срещу 5 %), бедните повече от богатите (15 % срещу 7 %), младите роми повече от младите етнически българи (29 % срещу 11 %). Като се има предвид, че редовната консумация на тютюневи и алкохолни изделия изисква немалко средства, на пръв поглед е парадоксално, че я наблюдаваме именно в онези групи, в които средствата би трябвало да са ограничени. Вероятно можем да си го обясним с по-напрегнатия и несигурен живот, който стимулира към удоволствието на нездравословните навици, независимо от несъмнената тежест, която те оказват на личния и семейния бюджет.

Не толкова финансовите възможности, колкото житейските трудности допринасят за по-висока употреба на цигари и алкохол.

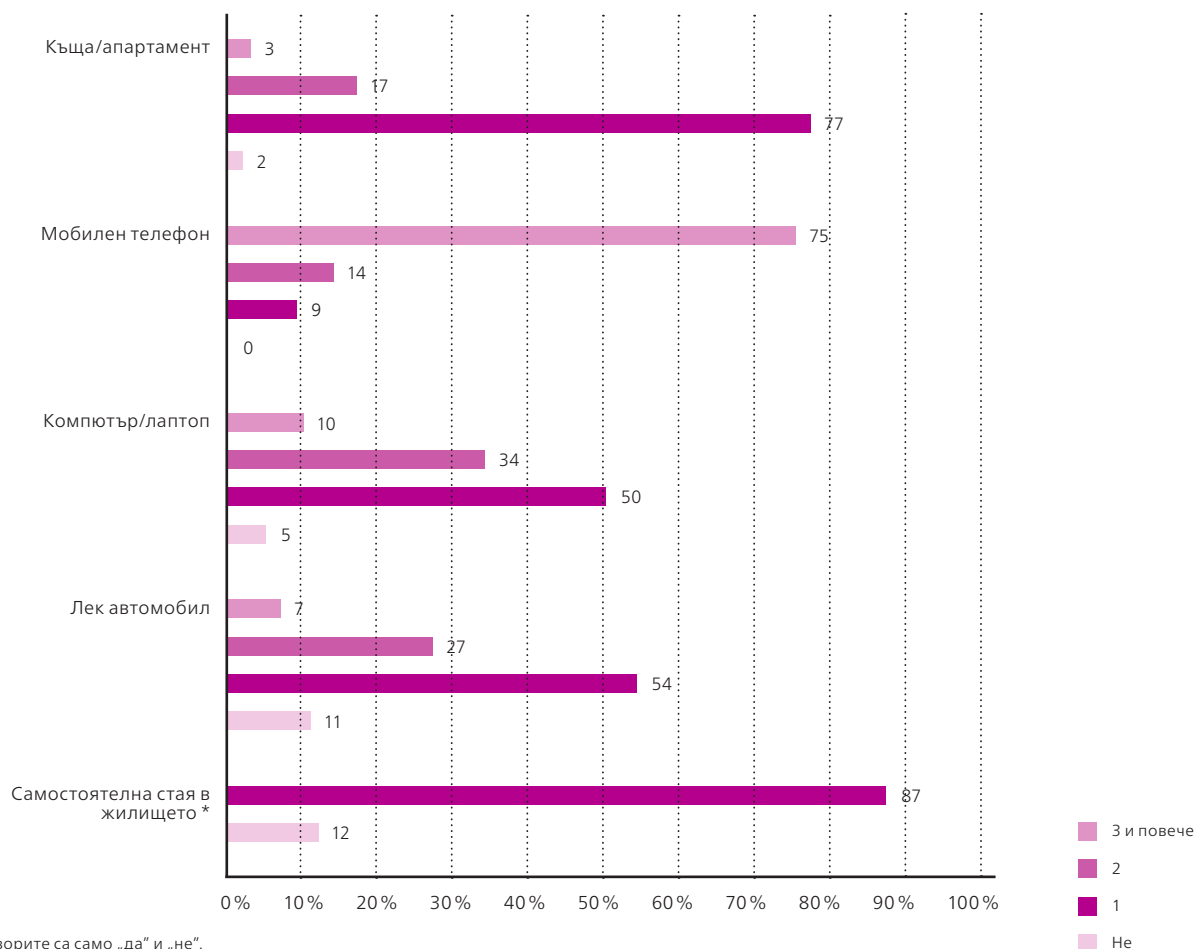
За разлика от цигарите и алкохола, които са по-често част от по-трудния живот на по-„непривилегировани-

те“ младежки групи, марихуаната е „елитно“ и „тий-нейджърско“ удоволствие. Заради по-сериозната цена, специфичността на контактите, чрез които може да се набави, и естеството на социалната среда, в която се консумира, „тревата“ намира най-широка употреба сред 16-19-годишните (9 %), богатите (11 %) и живеещите в столицата (20 %). Във всички младежки групи (без жителите на София) приблизително девет от всеки десети не съобщават да са употребявали леки наркотици, и това също говори, че не сме изправени пред разрастваща се „мода“.

ПРИТЕЖАНИЯТА

Съвременните цивилизационни достижения и натискът на потребителската култура усилват значението на собствеността, с която младият човек и семейството му разполагат. Това не е въпрос само на формиране на йерархия на богатство, но и на достъп до различни възможности (от социална среда до подходящо образование), а също и на личностно психологическо развитие (Фигура 3.5).

ФИГУРА 3.5: Притежавате ли вие и вашето семейство ...

Високите стойности на притежание на къща или апартамент не са изненадващи. България по традиция е сред страните в Европа с най-големи дялове на собствено жилище. Това се запазва и досега, а ситуацията при младежите показва, че продължава да се възпроизвежда. Няма група, в която липсата на тази ключова частна собственост да не се колебае около 1–2 %. Това важи и за най-високите младежки сегменти, за които се смята, че живеенето под наем е най-разпространено. Вероятно те в отговорите си визират не само личното си домакинство, но и родителското.

Доколкото има различия, те се проявяват в броя жилища – половината от богатите (52 %) имат две или повече в сравнение с една десета (12 %) от бедните. Най-голям брой жилища притежават там, където предлагането е най-ограничено, в столицата, макар че в случая това сигурно се дължи на наличието на вили или къщи в провинцията. Безработните и малцинствата не изостават драстично от общата картина. Можем да се убедим и от внушителното мнозинство респонденти, разполагащи със собствена стая в семейното жилище. Почти във всички групи техният дял варира между 80 и 90 %, като обаче именно в това отношение безработните (71 %) и ромите (62 %) стоят най-зле. И нито един от богатите респонденти без собствена стая! Може да се каже, че доходите и богатството имат значение, но в сферата на жилищната собственост то не е решаващо. Голяма част от младежите не калкулират личното или семейното жилище като актив, който определя социално-икономическия им статус. По-бедните имат къщи или апартаменти и пак остават бедни.

Социално-икономическият статус не се определя от притежанието на жилище.

Българските младежи демонстрират и висока степен на притежание на основни технически придобивки. Онова, което в по-предишен период се наричаше „модерни кодове“ и което разслояваше младежта, е станало повсеместна реалност. Става дума вече не за самото наличие, а за броя на съответните предмети. Данните сочат, че практически всеки член на семейства на респондентите разполага с мобилен телефон, а в дома на близо половината младежи има повече от един компютър или лаптоп. Това позволява индивидуализирано потребление и е белег на нов тип модерен стандарт на живот, който не се измерва просто с подходящи скали.

Компютърът или мобилният телефон отдавна не са луксозни вещи. Въпросът при тях обикновено е не „дали“, а „колко“.

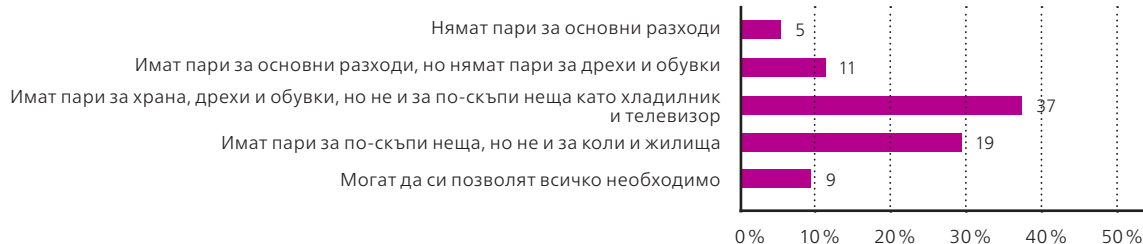
Етническата дистанция е най-чувствителна когато говорим за притежание на компютър и лаптоп. Броят на мобилните телефони също е част от тази тенденция, макар и в далеч по-скромни форми. Има разлики между богати и бедни, между столица и село, между работещи и безработни, но те са по-малки и е възможно да вървят към преодоляване. Във всички групи наличие на три или повече телефона в семейството се съобщава от много над половината респонденти. Най-голямо за пореден път е разминаването между българи (83 %) и роми (62 %). Предвид на обстоятелството, че ромските семейства средно са по-многобройни от българските или турските, това придобива още по-сериозно значение. И все пак, положителният тренд е безспорен и там и не бива да се омаловажава. Любопитна бе груповата дискусия, която проведохме с ученици от училище в столичен район с преобладаващо ромско население. Оказа се, че телефонът и социалните мрежи имат незаменимо участие във всекидневието – по всичко личи – и сред застрашените от маргинализиране обществени групи.

Като следваща илюстрация идва картината с броя на личните автомобили. Прави впечатление, че половото неравенство е напълно изчезнало. Във всеки от типовете отговори относителният дял на мъже и жени е абсолютно еднакъв. Вторият автомобил в семейството е особено важен, защото често именно той се ползва от младия респондент. Богатите са в най-висока степен обзаведени с леки коли – всеки пети (21 %) има в семейството си три или повече за разлика от всеки петдесети (2 %) от бедните. Оста „богатство – малцинства“ отново рамкира крайностите в притежанията. В извадката не откриваме нито един богат младеж, чието семейство да не разполага с лек автомобил, и нито един ром, чието семейство да разполага с три или повече.

Преценката за материалното състояние на младите хора ще срещнем по друг път.

Материалният статус е стриктно съотнесен с потребителските възможности. Оказва се, че значителна част от младежите (над две трети) „свързват двата края“, а над една трета не изпитват съществени финансови затруднения. Като цяло крайната или относителната бедност заема ограничени пространства. Детайлите обаче също са важни.

ФИГУРА 3.6: Финансово състояние на домакинството (%)

Образованието има пряко отношение към по-високия жизнен стандарт.

Сред по-заможните са половината висшестипни и една трета от респондентите с основно или по-ниско образование. Същото се потвърждава от образователното равнище на родителското семейство. В горните две графи на жизнения стандарт намираме 55 % от младежите, чиито бащи имат магистърска или докторска степен, и само 13 % от онези, чиито бащи имат (незавършено) основно образование. Можем и допълнително да открием връзката *образование-стандарт* с броя на книгите, които младите са имали в жилището, в което са израснали. Над 100 книги съобщават 53 % от богатите и 18 % от бедните.

Етническото деление действа особено силно. Едва 5 % от ромските младежи могат да си позволят по-скъпи неща и нито един – каквото поиска. Същевременно турският етнос демонстрира материални възможности, сходни с тези на българския. Забележителното е, че столицата (42 %) не живее много по-задоволено от областния център (39 %) или малкия град (37 %). Сигурно е изненадващо предвид на добре известния факт, че в България богатствата се концентрират предимно в София.

Протичат процеси на социална стратификация, които във все по-голяма степен разделят „богата София“ от „бедна София“, богатите квартали от предградията.

Това е тенденция, впрочем характерна за големите градове в цяла Европа. И още едно наблюдение: „богатите“ не са толкова богати, нито „бедните“ са толкова бедни. Всеки четвърти от богатите младежи в извадката (24 %) декларира материални затруднения, а всеки пети от бедните (20 %) може да си позволи кола или

жилище, или всичко необходимо за добър стандарт на живот. Всичко това навежда на два възможни варианта – или трябва постепенно да вървим към ревизия на категориите, в които подреждаме различните материални възможности на хората, или да насочим по-фокусирано внимание към критериите, по които хората сами определят своя статус.

Регионалните сравнения подчертават българската специфика. В рамките на същото изследване от 2018 г. може да се види, че държави-членки на ЕС като България и Румъния показват по-високи стойности на икономическа депривация на младите (съответно 16 % и 17 % общо за първите два отговора на въпроса за финансовото състояние на домакинството), отколкото примерно Босна и Херцеговина или Косово (по 6 %), в които жизненият стандарт е по-нисък. Самопреценката, разбира се, се подчинява на културни и социалнопсихологически фактори, но има важно значение. Българските и румънските резултати могат да отразяват и все по-високата цена на живота в двете страни. Също могат да насочват и към по-високи и критични очаквания на фона на дълготраен ръст на материалните възможности във времето.

Ето защо трябва да отбележим още нещо съществено в сравнителен хронологичен аспект. Материалният стандарт на домакинствата, в които участват младите хора – родителски или самостоятелни, разкрива коренна промяна в сравнение с прехода. На границата на двете столетия – 1999–2000 г., под ръководството на проф. Иван Селени беше осъществено най-голямото сравнително проучване на бедността в бивша Източна Европа (обхват: Полша, Унгария, Русия, Румъния, Словакия и България). Мащабите на обедняването в България се оказаха изумителни, дори на фона на срива в почти всички страни. Сега с тези данни може да се измери изминатият път към качествено нова ситуация.

ТАБЛИЦА 3.1.: Абсолютна бедност, измерена с потреблението

Потребление	2000 г.	2018 г.
Нямат пари дори за основни разходи	27	4
Имат пари за основни разходи, но нямат за дрехи и обувки	45	11
Имат пари за храна, дрехи и обувки, но не и за по-скъпи неща	24	37
Имат пари за по-скъпи неща не на за кола и жилище	3	29
Имат всичко за добър стандарт на живота	...	9

Забележка. През 2000 г. възрастовата група е 18–30 г. През 2018 е 14–29 г.
Източник: Иван Селени (ред). Бедността при посткомунизма.

Разликата е толкова голяма, че сякаш става дума за две различни страни.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

- Българските младежи се чувстват по-скоро здрави и по-скоро доволни от външността си. Материалните възможности усилват, но не пораждат тази самореценка.
- Тютюнопушенето и честата употреба на алкохол са социален проблем, който се формира сред по-бедните и по-уязвими групи от младежта.
- Тенденцията към притежание на собствено жилище, характерна за българското общество, намира продължение и при новите поколения. Собственото жилище не е социално диференциращ фактор и не се възприема като материален актив.
- Техническите притежания (компютър, мобилен телефон, лек автомобил) са масово явление. Социални дистанции сред младите изпъкват не от наличието, а от броя им.
- Разликите в материалния стандарт се влияят преди всичко от фактори като образование, заетост и етническа принадлежност. Полът и населеното място сами по себе си няма такова значение. С възрастта младите по-често повишават стандарта си, което задава положителна перспектива за бъдещото развитие.
- Ромската етническа група е обособена и стои на „дъното“ по почти всички показатели на „да имаш“ и „да бъдеш“.

4

СВОБОДНО ВРЕМЕ И СТИЛОВЕ НА ЖИВОТ

Свободното време в модерните общества е жизнената област, наред с платения труд, в която съществуват множество възможности пред индивида за влагане на време и пари за забавление и общуване, за творчество и личностна изява. Участието в дейности в свободното време допринася за физическото и психическото благополучие на личността и за качеството на нейния живот като цяло (Roberts: 2016). Социологическите изследвания недвусмислено показват, че тенденцията към глобализация се проявява и в жизнените стилове на хората, наред с проявите на хибридизация на глобалното и локалното в техните вкусове и предпочитания (Nílan and Feixa 2006, Roberts et al: 2017).

За българската младеж свободното време се превръща в основна жизнена област с прехода от традиционно към модерно общество, когато на мястото на работата „от тъмно до тъмно“ и „гълтките“ щастие по време на празничните хорá на селския мегдан (Хаджийски: 2002-1) идва отчетливото разделение на времето за труд и почивка. С еднопартийния режим се налагат организираните форми на дейности в свободното време, но се появяват и неформалните младежки субкултури като средство за изразяване на протест (Митев: 1984). Със социалната трансформация, започнала в 1989 г., младите хора усвояват пазарните форми на културно потребление като средство за изразяване на техните индивидуални интереси и вкусове (Митев и Ковачева: 2014).

ДЕЙНОСТИ В СВОБОДНОТО ВРЕМЕ

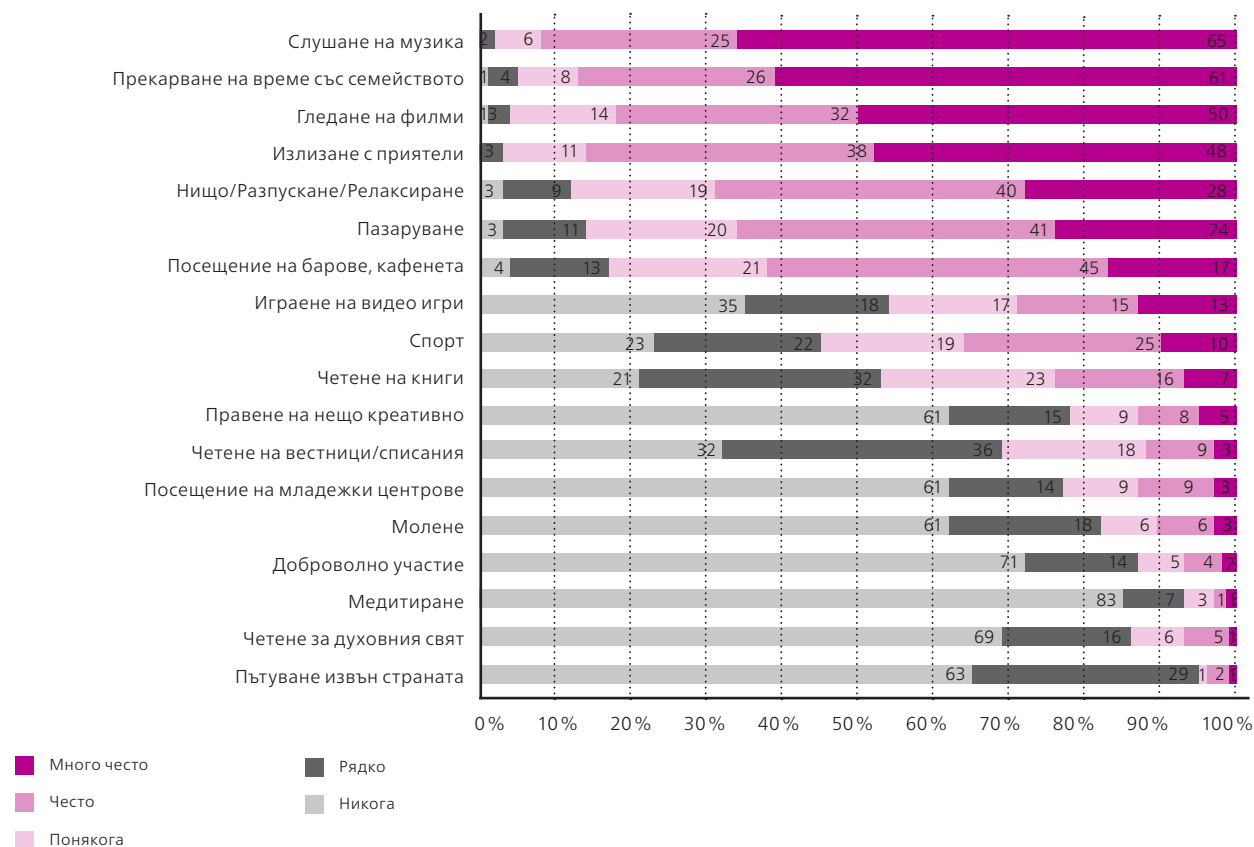
Изследването позволи да се сравни честотата на занимания с 18 дейности по петстепенна скала.

Сред тях можем да разграничим напълно пасивни дейности като „релаксиране“, дейности, неизискващи особени усилия от страна на младите хора като слушане на музика, до силно ангажиращи дейности като спорт, творчески занимания и доброволен труд. Голяма част от дейностите са свързани с общуване с други хора – семейство и приятели, други се практикуват предимно индивидуално, като отдаване на молитва и медитиране. Някои дейности изискват повече финансови средства, като посещение на ресторант, кафене или бар и пазируване, други – по-малко, като прекарване на време със семейството или слушане на музика. Като цяло, сред заниманията в свободното време на българските младежи преобладават пасивните дейности със значимо присъствие на „нищо-правенето“ и общуването със семейство и приятели.

Двете дейности, присъстващи с най-голяма честота във всекидневието на младежите, са слушането на музика и прекарването на време със семейството.

Сравнението на структурата на дейностите в свободното време на българските младежи през 2018 г. с младежи от други страни би позволило да интерпретира-

ФИГУРА 3.1: * Честота на дейностите в свободното време.

* Степените на скалата бяха дефинирани като: „никога“; „веднъж в месеца или по-рядко“ (рядко); „няколко пъти в месеца“ (понякога); „най-малко веднъж в седмицата“ (често) и „всеки ден или почти всеки ден“ (много често). Разликата до 100% са отговори „не знам“ и неотговорили изобщо.

метази картина по-добре. Данните, с които разполагаме от предишното изследване на българската младеж (Митев и Ковачева: 2014) показват значими съвпадения в реда на предпочитанията – например слушане на музика и излизане с приятели са сред трите най-често практикувани дейности и в двете допитвания.

За да разберем по-добре значението на дейностите в свободното време за младите хора у нас, е необходимо да погледнем зад общата структура и да видим как присъстват отделните дейности във всекидневие на различните групи младежи в зависимост от възрастта, пола, завършеното образование, семейния и етническият произход.

Най-значими различия в честотата на *слушане на музика* се открояват между възрастовите групи, като редовното слушане всеки ден намалява с възрастта. При юношите (15–19 г.) три четвърти (73%) слушат музика всеки ден или почти всеки ден, като този дял пада на 62% при младежите над 19 г.

Почти всички младежи твърдят, че *прекарват време със семейството си*, като младите жени по-често отделят време за общуване в семейството всеки ден (67%), отколкото мъжете (55%). Всекидневното общуване с родителите е характерно за 70% от юношите и този дял

спада постепенно с възрастта. По-висок е дялът на всекидневно отделящите време за семейството при безработните, ромите, етническите турци и българите мюсюлмани, при родители с основно и по-ниско образование. Водещи при най-честото общуване със семейството са Североизточният и Северозападният региони с над 70% от отговорите.

Излизането с приятели е също важно и основно занимание за младежите в свободното време, но с по-малка честота от общуването с членовете на семейството.

Четенето на книги е рядко занимание за съвременния млад човек. Една трета от младежите четат рядко – веднъж месечно или по-рядко, а една пета никога не го правят. Най-много четат завършилите висше образование и студентите, а най-малко – онези с основно и по-ниско образование и безработните. Нечетящи има във всички групи, дори сред завършилите висше образование – 10% от тях не четат изобщо. Тук етническият произход показва много силно разслояване – 72% от ромите декларират, че не четат никога.

Четенето на вестници и списания е още по-рядко срещано занимание при българските младежи днес.

Спортът е също рядко занимание в свободното време на младежите. Редовно спортуващите мъже са три

пъти повече от редовно спортуващите жени. Делът на никога неспортуващите при жените (33 %) е повече от два пъти по-голям, отколкото при мъжете (14 %). Зависимостта с възрастта е почти линейна – неспортуващите нарастват от 14 % при най-малките до 29 % в горната група след младежта, и обратно – делът на редовно спортуващите пада от 20 % при най-малките до 5 % при най-големите. Почти половината от безработните изобщо не спортуват. Над половината от ромите – също. Само 5 % от децата на богатите никога не спортуват.

Гледането на филми всеки ден силно нараства като практика при безработните и достига две трети. Образованието на респондента и на неговите родители, както и социалният статус на семейството не оказват едновременно влияние, но връзката по местоживеење е силна и в предвидимата посока. Всекидневно гледат филми 59 % от младите, живеещи в селата, и само 45 % – от живеещите в големите градове и столицата. Това е най-популярна дейност за младите в Североизточния регион (66 %). За сравнение, в Югозападния регион това правят само 41 %.

Творческите занимания (писане, рисуване, свирене на музикален инструмент) присъстват с различна честота в свободното време на малко над една трета от българските младежи. Явен е превесът на младите жени, където занимаващите се с изкуство са близо половината. Юношите се занимават с творчество по-често от младежите на 20 и повече години, а безработните са групата с най-малък дял на занимаващите се с изкуство. Образованието на родителите оказва силно влияние, а делът на младите без творчески дейности нараства от 46 % при богатите семейства до 69 % при бедните.

Видеоигрите са популярно занимание в свободното време на българските младежи, при това повече „мъжко“ занимание, отколкото женско – 76 % от мъжете и 53 % от жените играят видеоигри с различна честота през седмицата, като всекидневно това правят 20 % от мъжете и само 6 % от жените. Честотата спада с възрастта.

Почиват („релаксират, разпускат“) всички младежи. „Простото почиване“ е избрано като дейност в свободното време от 96 % от българските младежи, като това „правят“ всеки ден по-често мъжете, юношите, младежите с основно образование, безработните, ромите, бедните и живеещите в селата и в Североизточния и Северозападния регион.

Излизат на заведения (барове, кафенета, клубове) отново всички младежи (96 %). Всекидневно това правят по-често мъжете (20 %), отколкото жените (15 %). Честотата расте с възрастта и достига пик при 20-24-годишните и след това спада в горната възрастова група. Най-често посещават заведения студентите, безработните и ромите, младите хора от селата и Североизточния регион, като няма зависимост по материално съ-

стояние на семейството, тъй като въпросът обединява „заведения“ с много широка финансова граница на потребление.

Посещение на младежки център или клуб по интереси присъства в свободното време на една трета от българските младежи. Данните показват зависимост от социалния статус на семейството – непосещаващите от богати семейства са 44 % и този дял нараства, за да стигне до 69 % при младите хора от бедни семейства.

Доброволният труд като участие в социални проекти, инициативи и асоциации присъства сред дейностите в свободното време много по-рядко: 71 % от българските младежи не се занимават с такива дейности. Участието в социални проекти и организации е по-разпространено при младите жени, отколкото при младите мъже; най-много при студентите, а най-малко при безработните. Участието нараства, макар и слабо, с образованието и социалния статус на родителите.

Не се *отдават на молитва* 61 % от младежите у нас, като това е характерно повече за младите мъже, отколкото за младите жени – съответно 66 % и 55 %. Най-силна е зависимостта на религиозната принадлежност и етническата група, като мюсюлманите се молят най-често. Силно значима е и зависимостта по възраст – не се молят 74 % от младите хора на 14–15 години, 67 % (16–19 г.), 62 % (20–24 г.) и 52 % от 25-29-годишните.

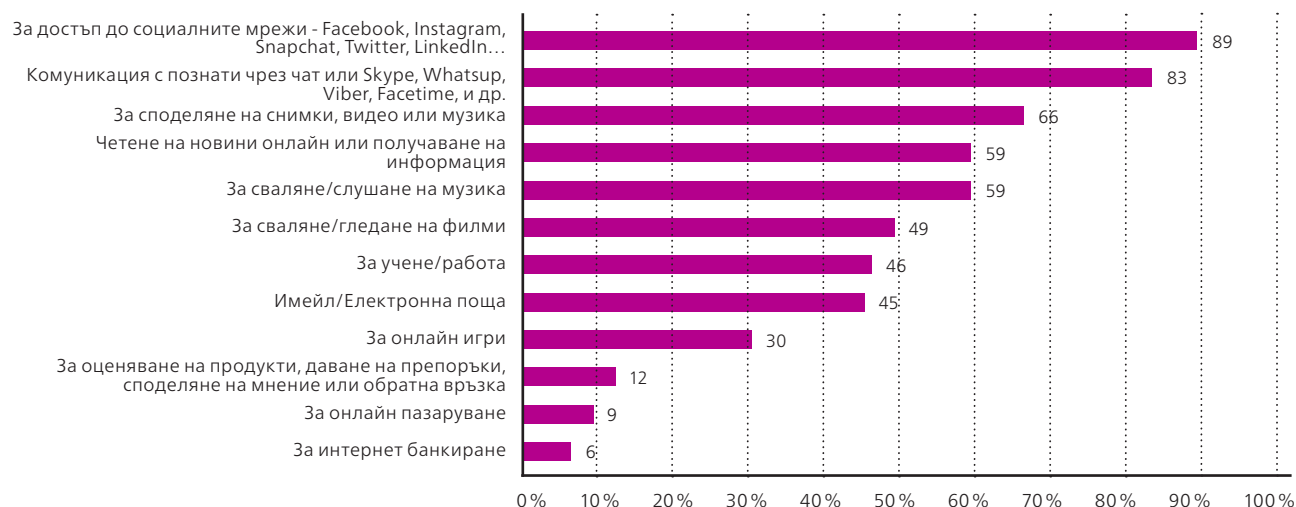
С медитация, практикуване на йога или нещо подобно се занимават 11 % от младежите, като това е по-разпространено при етническите българи, висшистите, богатите и столичани.

Пазаруването е широко разпространено занимание, като 41 % правят това поне веднъж седмично и още 24 % го правят почти всеки ден. Всекидневно пазаруващите жени са два пъти повече от този дял сред мъжете. Най-силна е зависимостта с възрастта, като всекидневно пазаруващите сред тийнейджърите са само 14 % и стигат до 33 % в групата на 25-29-годишните. Делът на редовно пазаруващите е по-висок при безработните, ромите, бедните и в селата, но също така и при висшистите. Тук можем да говорим за различни стилове и продукти, а не само за честота.

Никога не са *пътували в чужбина* 63 % от българските младежи, но този дял пада на половината в групата на 25-29-годишните. Само 48 % от висшистите не пътуват в чужбина изобщо, докато това е характерно за 75 % от младежите с основно и по-ниско образование. Отново най-непривилегировани са безработните и ромите – най-често не са пътували в чужбина. По-често са били в чужбина онези от богати семейства, с родители висшисти и жители на столицата.

Сърфирането в интернет е сред най-разпространените дейности, но целите, заради които се влиза в мрежата, са различни.

ФИГУРА 4.2: Цели на "честото" ползване на Интернет

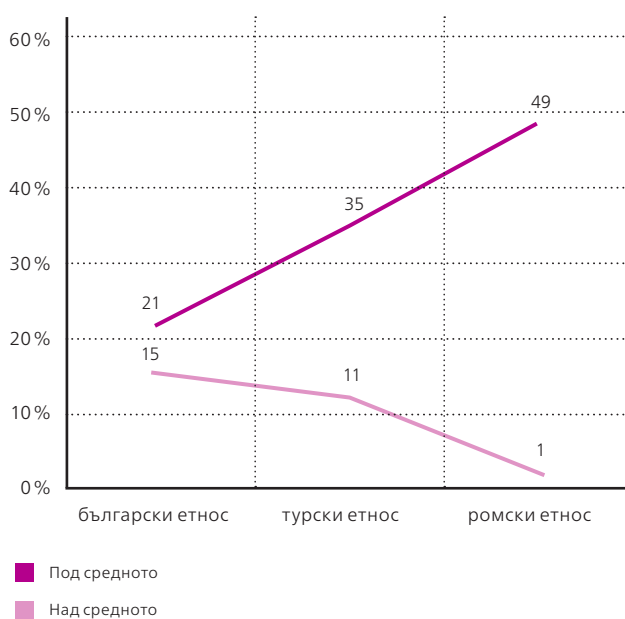

Ако масово младите използват интернет за общуване с приятели, то е интересно да знаем какъв е броят на приятелите онлайн и с колко от тях младежите общуват и извън мрежата. Младите хора са по равно разделени на две групи: тези, които имат до 100 „онлайн“ приятели, и онези с над 100. Броят на приятелите рязко спада, когато младежите отговарят на въпроса колко от тях биха определили като близки приятели в реалния живот. Тук половината младежи имат до 20 „близки“ приятели, останалата половина – над 20. Ако половината младежи имат 20 и повече приятели и в социалните мрежи, и извън тях, то не можем да направим извод за негативно въздействие на общуването онлайн върху това „на живо“, поне като брой на контактите с приятели, ако не като съдържание и интензивност.

Младите хора имат висока степен на доверие в социалните мрежи, по-специално за тяхното „отговорно“ използване на личните данни на потребителите.

Една трета се доверят във висока или най-висока степен на социалните мрежи, докато онези, които не се доверят „напълно“ и „по-скоро“, са два пъти по-малко – 17%. Политическите институции в страната могат само да завиждат на Бил Гейтс за доверието на младите.

ФИГУРА 4.3: Преценка на финансовите средства по етнос

ФИНАНСОВИ ВЪЗМОЖНОСТИ И ОГРАНИЧЕНИЯ

Независимо дали са активни или пасивни, повечето дейности в свободното време изискват не само време, усилия и подходяща нагласа у младежите, но и финансови средства. Поканени да оценят своите лични финанси възможности – „парите, с които разполагате за собствени нужди, в сравнение с тези на другите хора на вашата възраст в България най-общо“, анкетираните поставят себе си в средата на скалата.

Големината на населеното място не оказва значимо въздействие. Фигура 3.3 показва ясно разтварянето на

ножицата на социалното неравенство (поне в самоусещанията на младежите) по етнически признак.

Младите роми, които преобладаващо са с основно и по-ниско образование, с родители също с ниско образование и принадлежащи към ниските социални страти, се очертават като групата не само с най-ограничени финансови средства, но и със структура на свободното време, характеризираща се с пасивно потребление и много малко време, отделяно за спорт, четене, сърфиране в интернет и творчески дейности.

Финансовите възможности се отразяват на честотата на сравнително малко от дейностите в свободното време на българските младежи.

Статистически значимо е влиянието на фактора *финансови възможности* върху четенето на книги и вестници; също така значимо, но по-слабо – върху заниманията със спорт, творчески дейности като рисуване и свирене на инструмент. Честотата на извършване на тези дейности нараства с увеличаването на разполагаемите средства (по преценка на самите младежи). Честотата на пазаруването, излизането с приятели и дори ходенето по барове и ресторанти не показва предвидим модел – например много често ходят на бар една четвърт от онези, които разполагат с финансови средства под средното; пак една четвърт – от онези с възможности над средното. Потреблението в свободното време се оказва зависимо не само от икономически фактори, но и от вкусовете на младежите.

ВЛИЯНИЕ НА СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКИТЕ РАЗЛИЧИЯ

Различията между младите хора в предпочитанията към едни или други дейности в свободното време свидетелстват за изграждането на собствен жизнен стил, който на свой ред е етап от формирането на собствена идентичност. Данните показват формирането на женски и мъжки стил на развлечения в свободното време при младите хора.

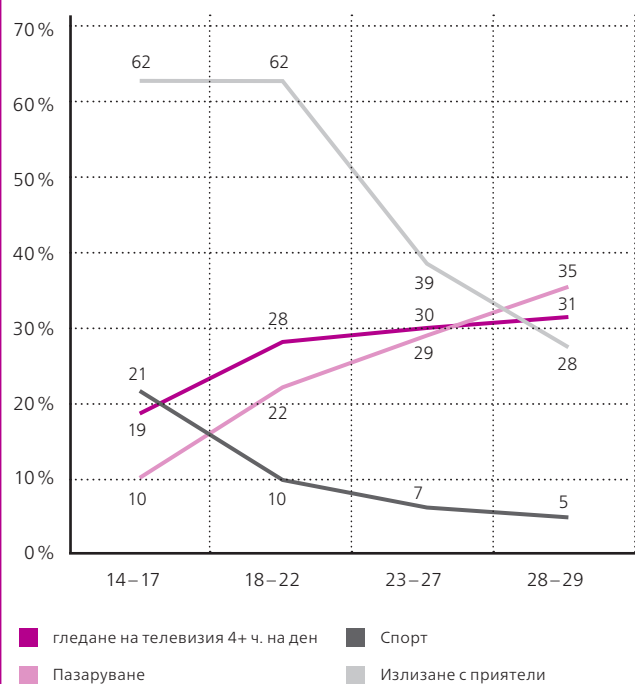
Младите жени прекарват повече време със семейството си и макар често да излизат с приятели и да посещават барове и ресторанти, правят това по-рядко от младите мъже. Обичат да пазаруват значително по-често от младите мъже. Четат повече и по-малко спортуват. Предпочитат творчески занимания (писане, рисуване, свирене на музикален инструмент); повече гледат филми и телевизия. Младите мъже, макар и редовно да общуват със семейството си, по-често излизат с приятели, ходят на ресторант. По-малко четат, повече спортуват и още по-често играят видеоигри. Прекарват малко повече време, сърфирайки в интернет, като по-често от жените играят на игри. Ползват фейсбук и други социални мрежи, качват и свалят снимки толкова, колкото и жените.

Съществуват и специфики в ползването на свободното време от младежите в малките и по-големите населени места. Стилът на младите хора от село се отличава с по-често излизане с приятели, посещаване на заведения, включително и на младежки клубове, а когато са вкъщи, повече гледат филми и телевизия и по-малко четат книги и вестници. Младите хора от големите градове и столицата формират стил на поведение в свободното време, който е свързан с по-малко пасивни дейности като гледане на филми и телевизия и повече творчески занимания и духовни търсения като медитиране и четене на книги за личностно развитие. Те спортуват, колкото и младежите от по-малките населени места, но по-често пътуват в чужбина.

Възрастовите различия в начините на прекарване на свободното време дават основание да се тълкувани и като тенденции на нарастване или намаляване на степента и честотата на извършване на различните дейности, по-общо – като преход към утвърден стил на поведение, който днешните младежи ще поддържат и на следващия жизнен етап – зрелостта. В западната литература се е наложила концепцията за „свиването“ на свободното време с жизнения цикъл на индивида (Gershuny: 2003; Roberts et al: 2017), според която с прехода от младостта към зрелостта времето, отделяно за свободни занимания, намалява независимо от личните предпочитания и това е свързано най-вече със създаването на семейство. Данните от нашето изследване показват намаляване на активните дейности, стесняване на кръга на социални контакти и увеличаване на пасивните дейности с възрастта.

Въпреки многото общи черти, мъжкия и женският стил на развлечения се различават съществено в полза на традиционните очаквания за половите роли.

ФИГУРА 4.4: Честота на избрани дейности с възрастта

Макар тези тенденции да не са абсолютни, данните показват, че поддържането на активен стил на живот е предизвикателство пред българските младежи.

ЖИЗНЕНИ ПРЕХОДИ

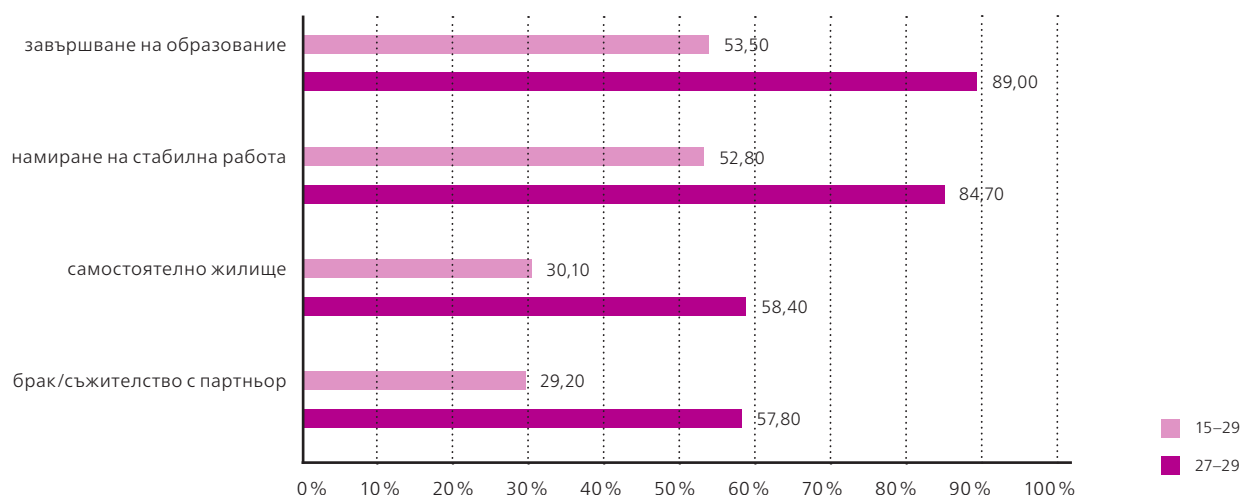
В жизнения етап на младостта се извършват поне още два изключително важни жизнени прехода: от образование към заетост и от родителския дом и семейство към създаване на собствен дом и семейство. Всяко общество в определен исторически етап създава свои обществено-приемливи модели за извършване на тези преходи в социално време и пространство, за тяхната продължителност и съгласуваност. Въпреки че реалните преходи следват доминиращите представи за „идеалното време“ за ключовите жизнени събития, като завършване на училище, излизане от родителския дом, създаване на семейство и други, те все пак се различават. Нашите резултати позволяват да установим кога тези повратни моменти настъпват в жизнения път на младото поколение днес.

Мнозинството от младите хора у нас следва нормативната съгласуваност на житейските преходи: завършване на училище, започване на работа, излизане от родителския дом, брак и раждане на първо дете.

Житейските преходи в България са сравнително кратки – на 19 години вече 50% от мъжете и жените са завършили образование-то си, започнали са временна работа (малко преди или малко след напускане на училище) и за още една година средно преминават от временна към постоянна заетост. Съвместното съжителство и сключването на брак се отлагат във времето, като децата идват средно една година по-късно. Разликите по пол са много малки: като цяло младите мъже в България започват работа една година по-рано и създават дом и семейство една година по-късно от младите жени (Фигура 4.5).

Като цяло, младежите у нас извършват прехода от образование към заетост по-бързо отколкото прехода към самостоятелно жилище и собствено семейство. В края на младежкия период на практика всички са излезли на пазара на труда. Фактът, че само половината са създали дом и семейство, а останалата половина отлага тези житейски събития за следващия житейски етап, обаче, говори за не особено успешна трудова интеграция.

ФИГУРА 4.5: Основни жизнени преходи на младежите

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

- Времето за свободни дейности заема значима част от всеки-дневието на младежите, като за много от тях те отделят време „почти всеки ден“. С най-голяма честота са два типа дейности. Първият можем да определим като „релаксиращи“ или „пасивни“: слушане на музика, гледане на филми и „нищо-правене“. Вторият тип са дейности, свързани с общуването: време със семейството и излизане с приятели.
- Българските младежи са активни консуматори на търговски продукти.
- Сърфирането в интернет е задминало гледането на телевизия предимно със своите възможности за общуване с приятели и роднини и обменяне на снимки и информация.
- Младежта не е изцяло хомогенна група и вътрешната диференциация се отразява на структурата на дейностите в свободното време. Девойките са по-склонни към дейности, свързани с общуване в семейството, гледане на телевизия и четене на книги, а младежите следват традиционните форми на по-често излизане, посещение на барове и кафенета и спортуване.
- Социално-икономическите неравенства сред младежта също оказват значимо влияние върху свободното време на младите хора в България. Заедно с това обаче много от различията в младежките стилове на потребление се дължат на индивидуални предпочитания, а не само на икономически неравенства. Независимо от финансовите си възможности, младежите успяват да формират жизнени стилове на активни консуматори, поддържащи широки социални контакти.
- С възрастта се наблюдава свиване на времето, отделяно за активни свободни занимания извън дома. Бихме могли да препоръчаме по-висока степен на ангажиране на училището с извънкласни занимания като спорт, творчество и доброволен труд, които да компенсират ограниченията на финансовия и културния капитал на семейството и да формират интереси, които да устоят на натиска на семейните и професионални задължения в жизнения етап на зрелостта.
- Младежите извършват прехода от образование към заетост по-бързо, отколкото другия важен житейски преход – от родителския дом и семейство към собствено жилище и брак или съжителство – който често бива отлаган.

5

ЦЕННОСТНИ НАГЛА- СИ И РЕЛИГИОЗНИ ВЯРВАНИЯ

ПО-ВИСОКА СТЕПЕН НА СОЦИАЛИЗАЦИЯ?

В изследването през 2014 г. е използван индикаторът „Кои от следните ценности намирате за актуални/модерни в съвременното българско общество?“ с 13 подвъпроса. Четирите най-често посочвани ценности са:

- Да изглеждаш добре – 85 %
- Да бъдеш независим – 80 %
- Да имаш кариера – 75 %
- Да си отговорен – 72 %

През 2018 г. е използван индикатор, който предлага на респондентите да оценят в скала от 1 до 5 доколко важни за тях са 16 различни ценности. Водещите отговори („много е важно“) са:

- Да бъдеш верен на приятелите си – 77 %
- Да бъдеш верен на партньора/партньорката си – 76 %
- Да бъдеш независим – 75 %
- Да имаш деца – 70 %

Индикаторите са различни, доколкото през 2014 г. се подразбира общественото мнение, а в 2018 г. – личното мнение на респондента. И все пак са съпоставими, доколкото в първия случай обществената среда се подразбира като референтна група, с която младият човек се съобразява. Основният списък от ценности е запазен.

Само един отговор е два пъти водещ – *да бъдеш независим*. Но контекстът е твърде различен. През 2014 г. е: „Аз, Аз, Аз“. А през 2018 г. е: „Другите, Другият, Децата“.

През 2014 г. изпъква *индивидуализмът*, който разцъфтя още по време на прехода през 90-те години и достигна форми на краен егоцентризъм. През 2018 г. се откроява по-голяма *социалност*. Разликата е съществена. Същевременно може да се забележи, че тя е в сравнително тясната, неформална приятелска и семейна среда. Не е политизирана или идеологизирана. Това е социална среда, която е най-близката до индивида, така да се каже, разширеното Аз, включва и приятелите, и интимния приятел/приятелка, и собствените деца.

Младежкият свръхиндивидуализъм намалява за сметка на младежката социалност.

Дали има крачка към по-голяма социалност и в по-широкия смисъл?

Отношението към активността в политиката и към участието в граждански инициативи е твърде скептично. Както и през 2014 г., това са най-рядко положително оценяваните ценности. По-широка и вероятно по-точна картина дава отношението към европейските ценности.

ТАБЛИЦА 5.1.: Значимост на европейските ценности за младите хора в България (%)

Ценности	1997		2007		2014		2018	
	%	Ранг	%	Ранг	%	Ранг	%	Ранг
Свобода	37	III	34	III	43	I	81	I
Демокрация	42	II	43	II	40	II	62	III
Пазарна икономика	53	I	53	I	39	III	45	VIII
Равенство	30	V	29	IV	36	IV	56	IV
Свободно предприемачество	33	IV	28	V–VI	28	V	52	VI
Солидарност	15	VIII	11	VIII–IX	20	VI	53	V
Печалба	20	VI	28	V–VI	18	VII	64	II
Търпимост	15	IX	11	VIII–IX	15	VIII	49	VII
Конкурентност	16	VII	19	VII	14	IX	41	IX

Забележка: Всички данни са за 15-25-годишните.

Източник: ИМИР, 1997; Галъп интернешънъл, 2007; 2014, 2018.

Индикаторът, използван системно от 90-те години досега, беше предложен от колеги от Франция. Младите българи посочваха на първо място *пазарна икономика* и *демокрация*. Имаше специфичен обществен контекст. В политическите дебати и медиите това бяха ключови думи, официално провъзгласени цели, приети и от левицата, и от десницата. Отговорите на младите хора бяха несъмнено и неизбежно повлияни от този контекст. Сега можем да преценим както промените, така и приемствеността в ценностните нагласи.

Проличава, че отговорите през 90-те години са не само плод на външно влияние, но и реално навлизане в нова система от ценности. Свободата е съдържанието на демокрацията, нейният смисъл. Днешният приоритет е по-дълбокото определение. На свой ред печалбата е ключов мотивационен механизъм на пазарната икономика. По време на прехода нашумялата „пазарна икономика“ играеше сякаш ролята на смокиново листо, което прикрива неолибералния капитализъм. „Капитализъм“ беше понятие без популярност и позитивни асоциации сред масата, без афинитет и в политическите среди. Преходът завърши. Потребността от смокиново листо изчезна.

Заместването на водещите в недалечно минало ценности *пазарна икономика* – *демокрация* със *свобода* – *печалба* разкрива определена приемственост. Ориентацията по време на прехода не е случайност и медийно внушение. Днешната ситуация може да се разглежда като признак на съзряване, на по-адекватно осмисляне на реалностите, или на ценностен реализъм.

Разбира се, това е позитивният прочит. Обстоятелството, че сред първите четири ценности двете са *сво-*

бода и *демокрация*, поражда и друг размисъл. Свободолюбие и демокрацията се ценят особено много, когато са дефицитни. А за наличието на дефицит говорят не малко от политическите оценки.

От основните резултати впечатлява нарасналото ценностно значение на солидарността. Пред нас е още един показател за отшумяването на прехода, когато популярната максима беше „Всеки се спасява поединично“.

Сумарните данни говорят, че е налице развитие към по-голяма социалност на новото поколение, без тази социализация да е политизирана или поне да е придобила граждански импулс.

В ценностните нагласи се преплитат силни факторни зависимости. Изпъква и логиката, според която „здравето се цени най-много от болните“. Така например равенството се цени повече от: жените; най-младите (14-17-годишните); нискообразованите; бедните; селяните; ромите. С други думи, от онези социални групи, които в една или друга степен се чувстват „по-малко равни“. Колкото и да изглежда парадоксално, „печалба“ е много важна за ромите, бедните, жителите на малкия град, повече за среднистите отколкото за висшистите.

В други случаи се откроява мотивация, свързана с реални възможности за изява и утвърждаване. Така пазарната икономика е по-високо ценена от богатите и заможните, от висшистите, студентите и етническите българи (за 49% от българите тя е много важна, при турците – 38%, при ромите – 29%). Аналогично стои въпросът и за отношението към свободното предприемачество.

Едва ли трябва да се учудваме, че солидарността е особено ценена от безработните и заетите, но, по силата на други мотиви – светоглед, житейски опит – също

ТАБЛИЦА 5.2.: **Отхвърляне/приемане на някои социални практики**

Практика	Отхвърляне	Балансирано отношение	Приемане	Не зная
Аборти	32	24	29	14
Хомосексуалност	45	19	18	15
Неплащане на данъци	62	14	14	8
Приемане/Даване на подкуп	66	15	10	7
„Връзки“ за намиране на работа	33	22	34	8
„Връзки“ за достъп до услуги	34	21	37	8

Забележка: Измерването е с десетбална скала, при която 1 е „Никога не могат да бъдат оправдани“, а 10 – „Винаги са оправдани“. Като „Отхвърляне“ означаваме оценките от 1 до 4, „Балансирано отношение“ – 5 и 6, „Приемане“ – от 7 до 10.

от висшистите и от най-горната възрастова група, 25–29 години.

Свободата изпъква като изключително хомогенизиращ фактор, еднакво високо ценена от мъже и жени, ученици и студенти, от етнически българи, турци и роми.

ОТХВЪРЛЕНИ ПРАКТИКИ

Допълнителна, но важна представа за цялостните нагласи дава отношението към някои оспорвани, но съществуващи практики.

В общото отношение изпъква силното отхвърляне на подкупите и гражданската недобросъвестност. Заслужава да се подчертае, че въпросът за плащането на данъци е нюансиран – „при възможност“, т.е. става дума не за страха от криминално наказание, а за гражданско съзнание. Тъкмо в този контекст отговорите показват относително висока степен на гражданска лоялност. Водещото отрицателно отношение към подкупите не предизвиква изненада.

Борбата с корупцията, включително по високите етажи, е призната за граждански приоритет, легитимирана и насърчвана от ЕС.

Доминиращо отрицателно е отношението към хомосексуалността. В това отношение няма промяна в сравнение с резултатите от проучването през 2014 г. За българската традиция хомосексуалните практики са ненормални и неприемливи.

Гей-парадите не са в състояние да изличат представата за „Содом и Гомор“. Относително по-голяма толерантност изразяват жените (22 %) отколкото мъжете (14 %), както и висшистите (21 %) в сравнение с нискообразованите (15 %).

Балансирано е отношението към абортите и използването на връзки, особено когато се уточнява, че става дума за достъп до услуги, включително на болници и институции.

ОНТОЛОГИЧНИ СТРАХОВЕ

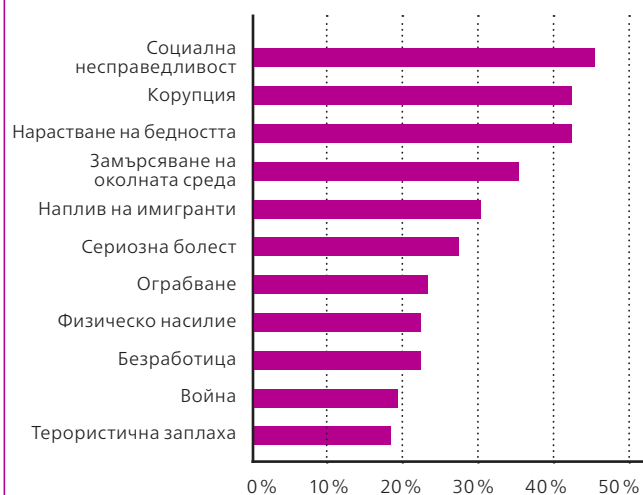
Проблемът за катастрофичното съзнание беше предмет на голямо социологическо проучване през 90-те години, докладвано на конференция на AAASS (American Association for Advancement of Slavic Studies), проведена в Boca Raton, Florida през 2000 г. През 2014 г. конфигурацията на страховете, разкрита от изследването на младежта, изтъкна на челен план *безработицата, бедността и трудовата несигурност*. През тази година виждаме нов акцент: *социалната несправедливост*. (Общата картина илюстрира Фигура 4.1.)

По-малкият страх от безработица не е случаен, лесно обясним е с тенденцията към стабилизиране на трудовия пазар. Но също така не е случайно и водещото място, което заемат социални проблеми като несправедливостта и корупцията. Под „социална несправедливост“ най-често се разбира поляризацията в обществото между бедни и богати, при което богатството се натрупва с нечестни средства. Важна роля играе и липсата на увереност в справедливостта на правораздаването. Това несъмнено прави още по-угнетяваща тежестта на корупцията – възможно е да остане ненаказана. Страхът от бедността не е отминал, макар че най-острата фаза на обедняването е преди повече от две десетилетия.

Не може да се отмени обстоятелството, че повече от една трета от младите хора са силно обезпокоени от замърсяването на въздуха и промените в климата. Може да се допълни, че София е столицата с най-замърсена атмосфера в Европейския съюз.

През 2014 г. беше фиксиран тревожният проблем с емиграцията на българи. През 2018 г. опасност, която безпокои, е напливът на имигранти и бежанци. Това са нови тревоги, които не бяха фиксирани не само през 90-те години, но и в досегашните изследвания през новия век. Безпокойството е по-малко отколкото в страни от Централна и Западна Европа, но е достатъчно, за да послужи като карта в политическата игра.

ФИГУРА 5.1: **Обезпокоителни/тревожни проблеми на българското общество**
Отговор „Много ме безпокои“

Като цяло, заслужава внимание това, че нито една опасност не се посочва като особено тревожна от поне половината младежи.

Не е налице приповдигната разтревоженост на масовото съзнание сред младото поколение.

МЛАДЕЖКИЯТ ОПТИМИЗЪМ

Оптимистичните нагласи са естествено присъщи на младостта. „Докле е младост, леко път се ходи и леки са световните несгоди...“, беше писал един от класиците на българската литература, Пенчо Славейков.

Песимистичните нагласи са изключение, малко по-високи са сред бедните (4 %) и живеещите на село (4 %).

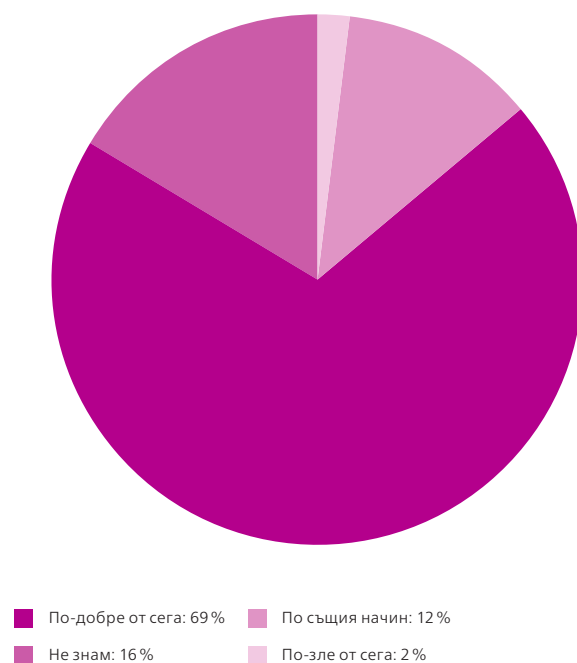
Младите жени (71 %) са по-заредени с позитивни очаквания от младите мъже (67 %). Най-оптимистичната възраст е 16–19 години. Важен фактор на оптимизма е висшето образование; подчертан е сред етническите българи.

За интерпретирането на данните има още един важен факт. Повече очаквания за подобряване на живота намираме сред социалната група с доходи под средните, в Североизточния регион, т.е. не сред онези, които и сега живеят добре.

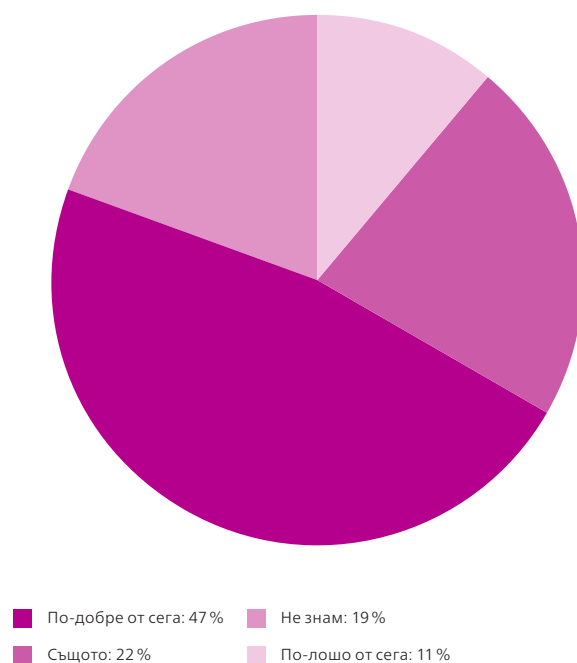
Визията за българското общество отново е положителна, но не в същата степен.

Сравнението с 2014 г. е показателно: тогава една трета от младежите (33 %) дадоха оптимистичния отговор. Сега това са половината (47 %), а ако се вземат предвид

ФИГУРА 5.2: **Как виждате живота си след десет години? (%)**

ФИГУРА 5.3: **Виждане за бъдещето на българското общество като цяло (%)**

само онези, които са дали определен отговор, – повече от половината. Особено позитивни са нагласите на висшистите, редовните и работещите студенти.

Песимистични нагласи изпъкват при безработните (18 %), ромите (22 %) и живеещите в Северозападния регион (26 %). Най-бедстващият регион в България ражда и най-голяма безперспективност в националната визия.

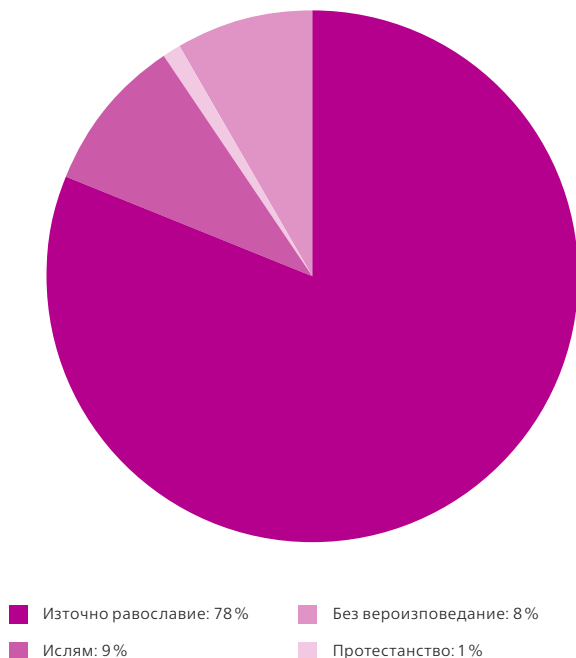
РЕЛИГИОЗНОСТ

Самоопределянето на анкетираните млади хора отговаря на българската традиционна религиозност: Повече от три четвърти се идентифицират като източноправославни, една десета – като мюсюлмани. Само един процент са протестанти, а римокатолиците са още по-малко. Религиозно индиферентни са 8 % (Фигура 5.4).

Разбира се, критерият до известна степен е формален. В изследването религиозната вяра се измерва с въпроса „Доколко е важен Господ за вас?“, а религиозната практика – с присъствието на религиозни служби.

Индикаторът „Доколко е важен Господ за вас?“ предлага десетобална скала, за да се отговори в диапазона от 1 („Не е важен изобщо“) до 10 („Много важен“). Не е ясно доколко е методологически коректен, т.е. как може вярата да получи точен цифров резултат, при това със съществени разлики между две цифри.

ФИГУРА 5.4: Към кое вероизповедание отнасяте себе си? (%)

Друг недостатък е, че не дава възможности за сравнение с резултатите от 2014 г. Има и още нещо. В международните изследвания пролича тенденция вярата в личния Бог да се замества с вяра в някакво висше същество („Believing without belonging“; Voas, Crockett: 2005). Използваният индикатор не позволява да се прави тази разлика.

Ако се абстрахираме от тези критични бележки, можем да кажем, че резултатите не изглеждат изненадващи. Със слаба вяра в Бог (отговори 1–4) се отличават 20 % от анкетираните. Междинни оценки (5–6) дават

26 %. За други 25 % може да се каже, че Бог е значим в живота им (отговори 7–8). И за около една пета (18 %) Бог е важен и много важен (отговори 9 и 10).

Както е по традиция, жените са по-религиозни; относително негативни отговори дават 27 % от мъжете и 14 % от жените; точно обратното е при най-положителните отговори – 14 % от мъжете и 23 % от жените.

По-висок е религиозният скептицизъм при по-младите (14–16 %), най-значима е вярата при горната възраст – 25–29 години (22 %).

Заетите в труда са по-религиозни от учениците и студентите. Най-малко са вярващите в столицата (12 %, отговори 9 и 10), нарастват в областния град (18 %) и кулминират в малките градове (23 %), близо до тях са селата (21 %). Както и при други изследвания, бедните са по-религиозни от богатите.

Религиозната практика е слабо изразена. Само 4 % посещават религиозна служба около веднъж на седмица и други 8 % – около веднъж на месец. Най-много служба се посещава по време на религиозни празници (35 %): събитие, което има повече ритуален и празничен отколкото култов характер. 46 % от анкетираните изобщо не посещават религиозни храмове или правят това по-малко или не повече от веднъж в годината.

България се отличава с по-ниска степен на религиозност в сравнение със своите съседи Гърция, Македония и Румъния.

Това личи и от данните за религиозността на родителите: изобщо не са религиозни или по-скоро не са религиозни една трета (33 %), умерено религиозни са 45 %, по-скоро или много религиозни са 15 %. Това е семейната среда, в която израстват младите хора и данните като цяло показват, че се възпроизвежда.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

- Българската младеж запазва своята традиционна религиозна идентичност. По своя начин на живот е силно секуларизирана. Степента на религиозност възпроизвежда отношението към религията на родителското поколение.
- Промените в ценностните нагласи като цяло са в положителна насока. По-голяма социалност, отдаване от крайния индивидуализъм, типичен за прехода. За младите личната независимост продължава да бъде приоритет, но се съчетава с по-добро разбиране на солидарността и нейната обществена роля. Налице е по-голям оптимизъм по отношение на бъдещето на страната.
- Нов проблемен акцент са опасенията от социалната несправедливост. Усилва се болезненото усещане за ръст на корупцията. Страхове от нарастване на бедността не са преодолены.
- Несправедливост, корупция, бедност – това са водещи страхове и проблемни възли в националното обществено развитие. Младежката чувствителност не ги е подминала.

the 1990s, the number of people in the world who are under 15 years of age is expected to increase from 1.2 billion to 1.5 billion.

As the world's population grows, the demand for food and other resources will increase. This will put pressure on the environment and on the world's food supply.

One way to meet this demand is to increase the amount of food that is produced. This can be done by using more land for agriculture, or by using more efficient farming methods.

Another way to meet this demand is to reduce the amount of food that is wasted. This can be done by using food more efficiently, or by reducing the amount of food that is thrown away.

There are many ways to meet the world's growing demand for food and other resources. It is up to us to decide which way is best.

One way to meet this demand is to increase the amount of food that is produced. This can be done by using more land for agriculture, or by using more efficient farming methods.

Another way to meet this demand is to reduce the amount of food that is wasted. This can be done by using food more efficiently, or by reducing the amount of food that is thrown away.

There are many ways to meet the world's growing demand for food and other resources. It is up to us to decide which way is best.

One way to meet this demand is to increase the amount of food that is produced. This can be done by using more land for agriculture, or by using more efficient farming methods.

Another way to meet this demand is to reduce the amount of food that is wasted. This can be done by using food more efficiently, or by reducing the amount of food that is thrown away.

There are many ways to meet the world's growing demand for food and other resources. It is up to us to decide which way is best.

One way to meet this demand is to increase the amount of food that is produced. This can be done by using more land for agriculture, or by using more efficient farming methods.

Another way to meet this demand is to reduce the amount of food that is wasted. This can be done by using food more efficiently, or by reducing the amount of food that is thrown away.

There are many ways to meet the world's growing demand for food and other resources. It is up to us to decide which way is best.

One way to meet this demand is to increase the amount of food that is produced. This can be done by using more land for agriculture, or by using more efficient farming methods.

Another way to meet this demand is to reduce the amount of food that is wasted. This can be done by using food more efficiently, or by reducing the amount of food that is thrown away.

There are many ways to meet the world's growing demand for food and other resources. It is up to us to decide which way is best.

6

СЕМЕЙСТВО И ПРИЯТЕЛИ

НЕФОРМАЛНАТА И ОБЩЕСТВЕНАТА СРЕДА

Данните от изследването показват, че българските младежи живеят в относително комфортна семейна и неформална среда. Това личи най-вече от високото доверие към семейството – родители, сестри, братя, съпрузи или партньори: 86 % имат пълно доверие, други 10 % – доверие; или общо отговори 4 и 5 (по петбална скала) дават 96 %. Отношението към приятелите е също подчертано позитивно – 39 % пълно доверие, 43 % доверие; общо 82 %. На трето място идва отношението към други роднини – 40 % пълно доверие и 30 % доверие; общо 70 %.

Факторните зависимости разкриват съхранения патернализъм сред етническите малцинства и остатъчния патернализъм сред младите българи в селата и малките градове. Индикатор е отношението към широкия роднински кръг и към съседите. Не е тайна, че в столицата и големите градове младите хора имат далечни виртуални приятели, но не познават дори по име физически съсед в жилищния блок, в който живеят. В малките градове и селата неформалната дистанция между младите, от една страна, роднините и съседите, от друга страна, е значително по-малка.

Българските младежи са по-скоро удовлетворени от неформалната си среда.

Заслужава внимание възрастовата динамика на отношението към приятелството (Фигура 6.1).

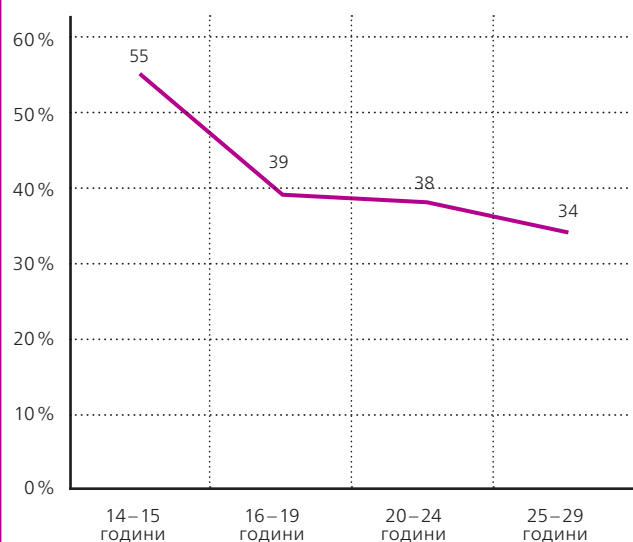
Виждаме онагледен онтогенетичния път на младата личност. В периода на съзряване на индивидуалността първостепенно значение има общуването с приятели-те-връстници. Със социалната интеграция житейската среда се променя. Първостепенна тежест придобива новото семейство.

Неформалната среда е важен социализационен фактор. В нея се установяват връзки между връстници, съученици, колеги от различни етнически и социални групи, а това е от значение за обществения климат. Добре известни са например феномените на битов национализъм и/или класова неприязън. Резултатите от изследването не дават основание за подобни безпокойства (Фигура 6.2).

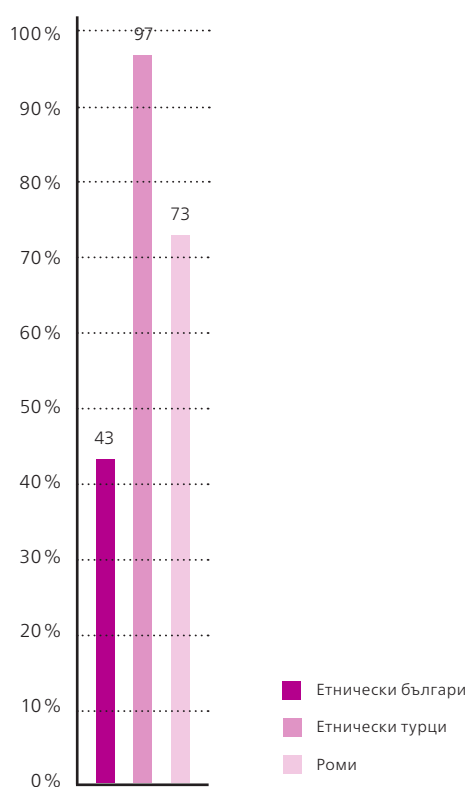
В случая по-съществен показател са отговорите на младите хора от етническите малцинства. Голяма част от българите живеят в етнически хомогенна среда, която дава по-малки възможности за контакти с връстници от друг етнос. Това личи и от различията между столицата и провинцията: най-малко положителни отговори идват от столицата, където почти няма етнически турци, а ромите са обособени в гета.

Обществената среда, за разлика от неформалната, не създава същия психологически комфорт. Мнозинството от младежите изобщо нямат доверие (51 %) или имат ниско доверие доверие (18 %) на политическите лидери. Отношението към хора с различни политически убеждения е резервирано, макар и да не е крайно негативно. Това се отнася също за хора от други религии или други националности. Преобладаващото отношение е неутралност.

ФИГУРА 6.1: **Отношение към приятелите (%)**
Отговор „Имам пълно доверие“ (%)

ФИГУРА 6.2: **Приятелите от друг етнос (%)**
Отговори „Да“

ЗАБАВЕНО НАПУСКАНЕ НА РОДИТЕЛСКИЯ ДОМ

Младият човек придобива самостоятелност или, както се казва, стъпва на краката си, чрез постъпване на работа, т.е. когато има самостоятелен доход, собствено семейство и самостоятелно жилище. За разлика от страни в Северна Европа, където младите хора сравнително рано се отделят от родителското семейство, в България две трети (65 %) от младежите живеят в дома на родителите си, съжителстват с майка си (67 %), с баща си (59 %), с брат/сестра (35 %), с прародители (13 %). Малцина имат или ползват самостоятелно жилище (3 %, купено от родителите, 3 % купено самостоятелно, 7 % под наем, плащан самостоятелно).

Причините за това положение са от битов характер, преди всичко материални. В общи черти данните възпроизвеждат картината от 2014 г.

Материални стимули и удобство отлагат напускането на родителския дом.

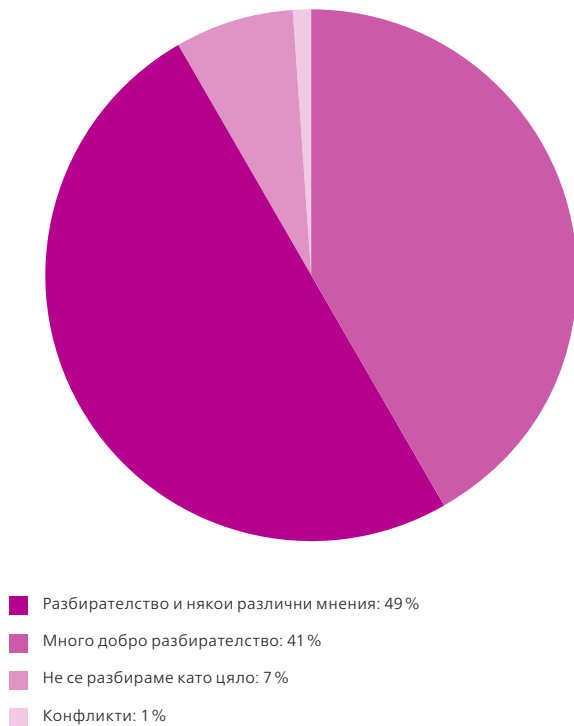
От целия регион само в Словения животът с родителите се обяснява по-често с финансови причини. Не само в България, но и в останалите осем държави споменатите битови предимства са подчертано ключов мотив. Отново виждаме да се потвърждава психологическият комфорт на младите от неформалната среда. Значителен дял от тях предпочитат да пребивават при своите родители не само защото нямат ресурсната възможност да променят това, но и защото им харесва.

ПОКОЛЕНСКАТА КОХЕЗИЯ

Съвместният живот на младите с техните родители е несъмнено улеснен от относително доброто разбиране.

Както и през 2014 г., положителните отговори са категорично доминиращи – общо 90 %. За разлика от предишното изследване, сега пропорцията между двата положителни отговора е променена – по-често се посочва, че има разбиране въпреки различията. Промяната трябва да се смята за естествена заедно с усилването на факторите, които правят младите днес по-информирани и по-самостоятелно мислещи. Безпокойство поражда нещо друго: 25 % от ромите признават, че често се карат със своите родители или че отношенията им са много конфликтни (при етническите турци са само 5 %; при българите – 7 %). Обста-

ФИГУРА 6.3: Разбирателство с родителите (%)

новката на кавги и конфликти е крайно неблагоприятна за социализацията на децата и младежите. Още повече като се прибави, че характеризира семейства по правило с недостатъчно образовани родители. Комбинацията на ниско образование и висока емоционалност е взривоопасна. В същото време демографският състав на нацията се променя и все повече се увеличава относителният дял на ромите сред новородените, децата и младежите. Проблемите на образованието и емоционалната култура придобиват изключително национално значение.

За неслучайния характер на регистрираната семейна кохезия може би най-добре говори оценката, която дават младите на родителската педагогика. Степента на удовлетвореност е подчертано висока. На въпроса „Бихте ли възпитали децата си по същия начин, по който вашите родители са възпитали вас, или не бихте ги възпитали по същия начин?“ положителен отговор дават почти две трети (64 %), в т.ч. 39 % „по почти същия начин“ и 25 % „по същия начин“. Може би още по-показателно е, че положителните отговори при високообразовани родители достигат 70 %. В този смисъл очевидно говорим не за механична патриархална инерция, а за критическо (и то позитивно!) осмисляне на личен опит.

Изследването дава представа и за формите на родителската педагогика. Данните не говорят за разпуснати семейства, макар и да се отдалечаваме видимо от

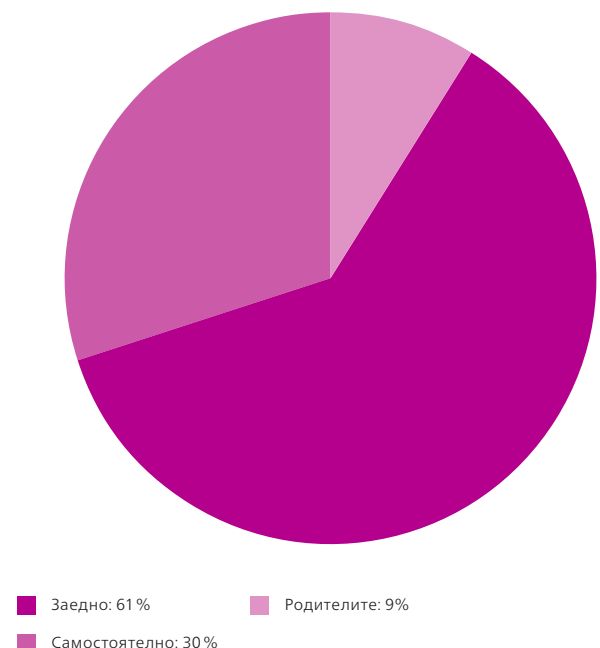
старите правила, които допускаха и дори препоръчваха „педагогическия шамар“. Педагогическият „либерализъм“ по-скоро смекчава родителската строгост, отколкото да я обезценява или подменя. В немалка степен родителите са демонстрирали сериозен и внимателен ангажимент към социализацията на своите деца и в неформалната, и в институционализираната среда. Вероятно тези практики, които избягват крайностите и поощряват както свободата, така и контрола, са мотивирали като цяло положителното отношение на младите към образците на родителското семейство. Мнозина от младежите явно не виждат в него нито безразличие, нито диктатура.

САМОСТОЯТЕЛНОСТ НА РЕШЕНИЯТА

Следващият индикатор, който дава представа за семейната кохезия – и позволява по-добре да си обясним нейната сила, е вземането на важни решения.

Възрастовата обусловеност е изключително значима. Родителите имат решаващата дума при 39 % от 14-15-годишните и само при 1 % от 25-29-годишните. Съответно самостоятелните решения нарастват от 2 % при най-младите до 41 % при най-зрелите. Интересно е друго обстоятелство. Съвместното вземане на решения е почти еднакво при двата възрастови полюса: посочват го 58 % от 14-15-годишните и 55 % от 25-29-годишните. Цифрите сочат и нарастваща еманципация, и постоянно изграждана отговорност. Ето защо самостоятелността на българските младежи намира път в сферата

ФИГУРА 6.4: Субект на важните решения (%)

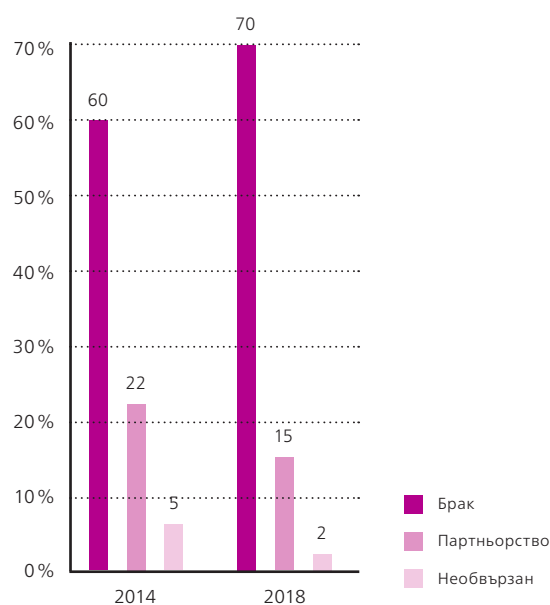
на личните им избори, а не само и не толкова на материалните гаранции (като жилище и имущество).

За най-високата от възрастовите групи (25–29 години) на първо място излиза влиянието на съпруга, съпругата, партньора (35 %), по-значимо от влиянието на родителите или на който и да е друг. Това също е естествена последица от логични и нормални житейски преходи.

СЕМЕЕН СТАТУС И СЕМЕЙНА ПЕРСПЕКТИВА

Мнозинството от анкетираните (61 %), както може да се предположи, са необвързани. С партньор на семейни начала живеят 16 %; женени/омъжени са 13 %; обвързани, без да живеят заедно, са 9 %.

ФИГУРА 6.5: Представа за семейното бъдеще (%)

Очевидно преходът към самостоятелен семеен живот е още в началото си. Съществено значение има как младите хора виждат своето семейно бъдеще.

Расте ценността на юридическия брак.

За голямото мнозинство 70 % (65 % от мъжете и 76 % от жените) това е бъдеще на класическото моногамно семейство – брачен съюз, юридически оформен, с деца. Няма такива, които виждат бъдещето си като женен/омъжена, но без деца. Партньорство без брак, но с

деца, е перспектива за 13 %, а 2 % виждат същата връзка, но без деца. Явно отношението към децата е важен мотив за брачната семейна ориентация. Децата придават смисъл на юридически оформеното семейство.

В регионален контекст само в Словения предпочитанията към брак са по-ниски, отколкото в България. В останалите държави от Югоизточна Европа техните стойности надхвърлят 80, а някъде и 90 %. В този смисъл българските младежи са част от една по-обща тенденция на „завръщане на брака“.

В България има значима промяна в сравнение с 2014 г. Тогава 60 % виждаха себе си в традиционен брак, т.е. сега са 10 на сто повече, и 22 % – във връзка без брак, т.е. сега са 7 % по-малко. Може би изглежда неочаквано, но времето не е работило в полза на партньорство без брак. Бихме могли да допуснем, че резултатите корелират и с повишеното значение на непосредственото обкръжение и психологическия комфорт от родителското семейство – накратко, че се вписват в нарасналото търсене (и намиране) на сигурност в микросредата. Заслужава да се подчертае, че брачната връзка е най-силно предпочитана от висшистите (80 %) и студентите (61 %), а значително по-малко от нискообразованите – 60 %. Бракът се подкрепя повече от богатите и заможните (75–76 %), отколкото от бедните (60 %). Социалните групи с по-стабилен социален статус – реален или очакван, са ориентирани и към по-стабилен семеен статус.

Представата за щастлив живот е тясно свързана със семейството. На първо място от четирите предложени опции респондентите посочват като „много важно“ за щастлив живот да имаш деца (общо 81 %; при мъжете 75 %, при жените 87 %). След това с почти еднаква тежест са макроусловието да живееш в хубава страна (75 %) и да имаш съпруг/а, партньор/ка в живота – 74 %. Картината придобива завършен вид с наличието на много приятели (за 48 % много важно, 28 % важно).

Деца, съпруг/а, хубава страна, много приятели... Разбираема младежка идилия.

От гледна точка на националните проблеми най-интересно изглежда това, че страната би трябвало да има демографска перспектива, ако се реализира декларираното ценностно отношение към децата.

В практическата страна на проблема въвеждат други въпроси.

БРАК – КОГА? ДЕЦА – КОЛКО?

Мненията за най-добрата брачна възраст за мъжа и за жената съществено се различават.

ТАБЛИЦА 6.1.: **Най-добра възраст за сключване на брак (%)**

Възраст	За жените		За мъжете	
	2018	2014	2018	2014
До 20 години	9	7	2	3
21–24 години	15	25	6	10
25 години	27	27	14	14
26–29 години	19	27	23	36
30 години	9	5	25	18
Над 30 години	2	1	13	7

При съзнание за несигурен свят и недоверие в обществената среда кариерната реализация добива често пъти приоритет пред брачната. А преценката е, че за първата са необходими повече години. Обратно, в другия полюс годините сякаш нямат значение, а сигурността на професионалното поприще или не се цени достатъчно, или не се приема за постижима. Така „детските“ раждания запазват потенциала си дори при условието за сключен брак: съответно 9% до 20-годишна възраст на жените сега срещу 7% през 2014 г. Характерни са за ромското малцинство.

Проблемът „деца раждат деца“ широко се коментира от обществеността. Става дума не само – дори не толкова, за рисковете за здравето на непълнолетните майки, колкото за техния твърде ограничен социализационен капацитет. Проблемът беше обсъждан и във фокус-групите в рамките на проучването.

Специално проведената фокус-група с ученици в столичен район с преобладаващо ромско население показва, че този въпрос събужда чувствителност. По всичко личи, че е обсъждан в семейната среда; има съзнание, че това е проблем. Част от мненията: „Притесняват се родителите ни, да не се оженим малки“, „Дете да гледа дете“, „В нашия квартал е така“ и т.н. Учениците в училище с преобладаващо ромско население смятат, че на 19–20 години е нормално да се ожениш. Смятат, че е добре да имат две деца.

Като цяло в обществото преобладава визията за двудетно семейство въпреки доминацията на еднодетната практика.

МОТИВИ ПРИ ИЗБОРА НА БРАЧЕН ПАРТНЬОР

Индикаторът предлага девет различни опции и е изцяло рационален. Не са взети предвид емоционалните отношения. Няма място за любовта? През 2014 г. това е основният мотив за избора на младите.

По степен на важност посочените мотиви се разполагат в три основни групи.

Първата и категорично най-важната според младежите, се отнася до личността. „Много важен“ за избора на партньор са характерът (82%) и общите интереси (77%). Акцентирането е по-силно отколкото през 2014 г., когато вероятно личността се асоциира цялостно с любовта.

Втората група фактори засяга не толкова вътрешни качества колкото външни характеристики: външността на избраника (39%), неговото образователно равнище (32%), одобрението на семейството (31%) и националния произход (31%). Във всички тези случаи става дума за натрупвания около една трета по оценката „Много важен“. Имаме още един пример за нарасналото значение на семейството в очите на младите хора. Би могло да се предположи, че с прехода към зрялост ролята на семейното одобрение ще намалява, и това действително е така, но далеч не с големи темпове – в най-горните възрастови групи държат на семейното одобрение почти със същия относителен дял, колкото е средната стойност за извадката. Другият тип обяснение – патриархалната затвореност – намира място при ромите, където одобрението на семейството за брак се смята за много важно от цели 71%.

Ако разгледаме тази втора група фактори, свързани с външните характеристики, от гледна точка на значението им при различните възрастови сегменти, ще се убедим, че можем да ги разделим на две. Устойчива се запазва ролята на факторите, основани на идентичност и принадлежност, с други думи, на континюитет (семеино мнение, национален произход), докато тежестта на външността и образованието стабилно намалява за сметка на характера и общите интереси.

На трето място (натрупвания около една четвърт в отговора „Много важен“) са религията (27%) и материалното състояние (23%). Неголямото значение на религията е свързано не само и не толкова с липсата на религиозен ентусиазъм, колкото с религиозната хомогенизация на страната. В повечето региони е най-вероятно потенциалният партньор да има същата религиозна идентичност, така че близостта и различието по този пункт не се схваща като фактор.

Специално внимание предизвиква липсата на меркантилност. Материалното състояние е посочвано като важно (32%) или значимо (28%), но не то е определящо

за голямото мнозинство. Интересно е, че материалното богатство се посочва по-често от най-младите, 14-15-годишни, (29 %), отколкото при горната възрастова група, 25-29-годишни (20 %). Може да се предположи, че богатството в този случай е образ на успеха. По сходни причини най-често се посочва от ромите (47 %). Връзката богатство-успех достатъчно често и дълготрайно се налага в медиите и масовата култура, за да не даде известни отражения в ценностните йерархии.

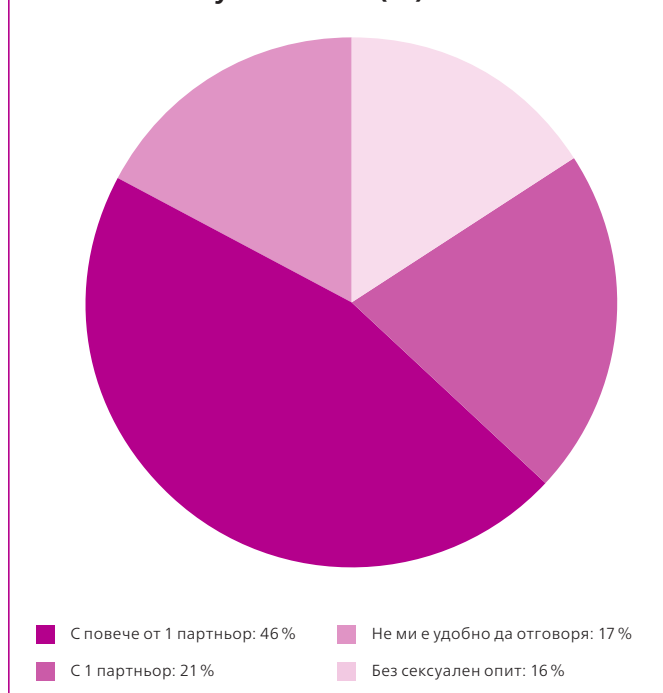
Извън трите групи фактори остава един маргинален: значението, което се отдава на девствеността. За нещо много важно я смятат едва 9 % от анкетираните, а за нещо важно – други 5 %. За 57 % това изобщо не е важно или почти не е от значение (отговори 1 и 2).

Този резултат е напълно обясним с промените, които стават в сексуалното поведение и сексуалната култура на новото поколение.

СЕКСУАЛНО ПОВЕДЕНИЕ

Ако вярваме на декларативните нагласи (Фигура 6.6), относителният дял на младите без сексуален контакт е намалял от 21 % през 2014 г. на 16 % сега. Същевременно процентът на онези, които са имали сексуален контакт с повече от един партньор се е увеличил – от 40 % през 2014 г. до 46 % сега. Развитието е по посока на сексуално „отваряне“.

ФИГУРА 6.6: Сексуален опит. (%)

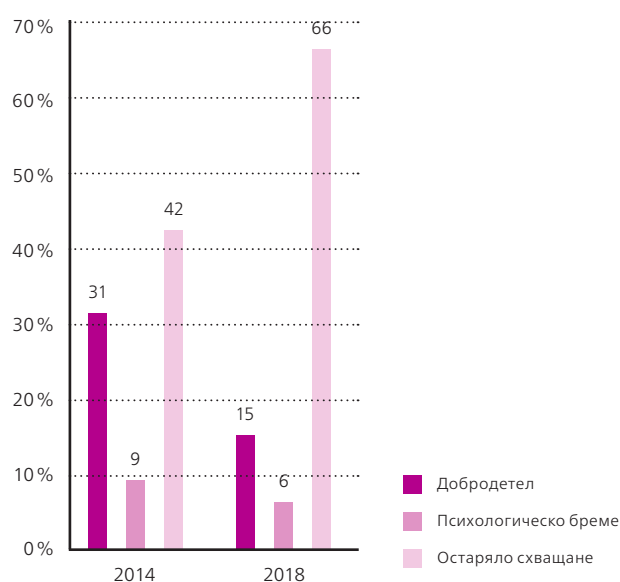

Най-често първият сексуален контакт се осъществява в диапазона между 15-ата и 18-ата година (56 %). С други думи, до времето на завършването на средното си образование (и придобиване на пълни граждански права), младите хора в мнозинството си са навлезли в сексуалния живот.

В този контекст е промяната на общественото мнение за сексуалното въздържане (Фигура 6.7).

Представата за сексуалното въздържане като добродетел включва два различни варианта – ценност и за двата пола и ценност само за момичетата. През 2014 г. онези, които изразяват положително мнение, го отнасят и към двата пола. През 2018 г. силно редуцираната гледна точка се отнася главно за момичетата.

ФИГУРА 6.7: Мнение за сексуалното въздържане преди сватбата (%)

В различни ракурси проличава, че сексуалното въздържане в живота на младите хора е отживяло своето време и напомня единствено за традиционното общество. Не е случайно, че основното натрупване на положителни отговори срещаме при представители на етническите малцинства, в селски и по-затворени райони от страната.

Положителен резултат от изследването е това, че едновременно със сексуалната разкрепостеност расте сексуалната култура.

През 2014 г. едва една трета (35 %) от анкетираните заявиха, че използват винаги, по правило, предпазни средства. Сега са повече от половината (55 %). Дори само с уговорката, че интерпретираме декларативни позиции, промяната – за относително кратко време – е очевидна.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

- Отношението към неформалната микро- и обществената макро-среда е поляризирано. Наблюдаваме кохезия и високо доверие към неформалното обкръжение и подчертана дистанцираност от политическите лидери, граждански дискомфорт.
- Регистрираме тенденции към по-голяма стабилност в семейно-брачните отношения. Все така доминира представата за желателно двудетно семейство, но и все така няма гаранции за реализацията му. Проблеми са ниската раждаемост при мнозинството и ранните („детски“) раждания при ромското малцинство.
- Сексуалната разкрепостеност продължава да напредва, но без да навлиза в хомосексуалната сфера. Сексуалната култура, измерена с използването на контрацептиви, осезаемо се е повишила.

7

МЛАДЕЖКАТА МОБИЛНОСТ

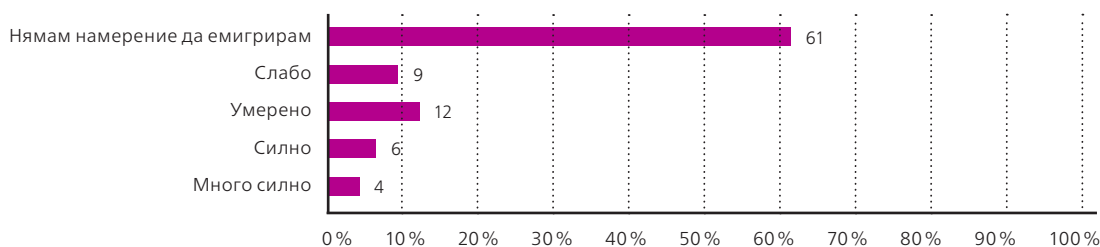
ГОТОВНОСТ ЗА НАПУСКАНЕ

Преместването за учене или работа в друга страна е ключово събитие в живота на младия човек, което променя почти всички негови досегашни навици, практики и стереотипи, приятелски връзки, образователни и професионални контакти. Да се вземе решение за подобна повратна стъпка, би следвало да се предшества от натрупване на разнообразни обстоятелства и от формиране на определена степен на готовност.

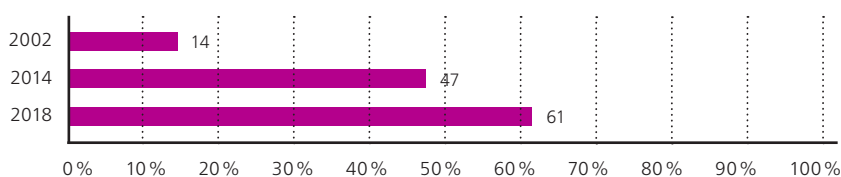
С годините сякаш настъпва уталожване и огромното мнозинство млади хора се насочва към реализация в рамките на собствената страна.

Погледът към отделните „разрези“ на българската младеж допълва и задълбочава картината. Намерението на младите хора да останат в България има образователни характеристики: колкото по-висока е образователната степен, толкова повече то нараства (76 % от висшистите не планират емиграция срещу 54 % от незавършилите прогимназия). Етническата дистанция

ФИГУРА 7.1: Колко силно желаете да се преместите в друга държава за повече от шест месеца (да емигрирате)? (%)

ФИГУРА 7.2: Отказ от емиграция. (%)

Източник: Галъп Интернешънъл, 2002, 2014, 2018.

също е видима: не смятат да напускат 63 % от българите и 52 % от ромите. Най-силно е желанието за емиграция (13 %) в най-слабо развития Северозападен регион. Не можем обаче да говорим за приоритет предимно на по-уязвимите и непривилегировани общности. Относително по-нисък стремеж да останат в страната демонстрират богатите (53 %) и живеещите в София (56 %). Още сега изпъква изводът, че емиграцията е по-предпочитан път за онези, които не виждат тук перспектива (образователна, професионална, материална) и се надяват да намерят по-добри възможности зад граница, но и за онези, които имат далеч по-добри стартови условия в България и именно поради това смятат за естествено да продължат образованието или кариерата си в по-развити страни.

Желанието за емиграция може да се оцени в диахронен план: в сравнение с предходни проучвания намалява, и то в пъти.

„Епидемия“ днес няма, но „вирус“ несъмнено е налице. Българското демократично развитие е белязано от постоянните тревоги за хронично „изтичане на мозъци“. По-адекватната формулировка на процесите на младежка мобилност би визирала изтичането не само на „мозъци“, но и на „ръце“, защото данните сочат стремеж към емиграция и на нискоквалифицирани групи, ориентирани предимно към физически труд.

Желанието за емиграция сред младите намалява.

Приложените в рамките на изследването качествени методи (дълбочинни интервюта, фокус-групи) потвърждават тезата за прехвърлен миграционен „пик“. Въпросът стои пред младите хора, но не като императив. 18-годишен би отишъл, за да учи и да се върне – казва, че ще се върне заради сантименти. 14-годишна ученичка познава мнозина, които биха искали да отидат да учат навън, но по-късно да се приберат обратно. 24-годишна студентка дори не смята условията за живот на Запад за по-добри от тези в България. 18-годишна ученичка се изненадва колко много хора всъщност предпочитат да останат в страната; доскоро е мислила обратното. Налага се усещането, че миграцията не е първостепенно желание, не се мисли и като толкова неизбежна.

Упадъкът на желанието за емиграция впрочем е обща тенденция за целия регион, с изключение на Сърбия, Босна и Херцеговина и Словения. На фона на предишния кръг от регионалното изследване (2011–2015), през 2018 г. относителният дял на младите, които НЕ са

дали категоричния отговор „Нямам намерение да емигрирам“, е спаднал от 71 на 58 %. Най-чувствителен (около двоен) е спадът в „новите“ държави-членки на ЕС като Румъния, България и Хърватия. Вероятно процесите, свързани с европейското членство, са засилили убеждението във възможността за реализация в собствената родина.

Анализът на готовността за напускане на България изисква конкретизация във времето (Таблица 7.1).

Сред повече или по-малко решително деклариращите желание за емиграция близо половината нямат яснота за сроковете, в които биха тръгнали за чужбина. Само по себе си това говори, че тяхната готовност е повече в сферата на намеренията и на общата нагласа, че предпочитат *там* повече, отколкото *тук*, но не и в пътеката на конкретните планове.

ТАБЛИЦА 7.1.: След колко време имате намерение да напуснете страната си?

Време	%
В рамките на следващите 5 месеца	10
В рамките на следващите 2 години	20
В рамките на следващите 5 години	13
В рамките на следващите 10 години	5
След повече от 10 години	2
Не знам	44

База: планиращите да емигрират

До голяма степен същото можем да заключим и за онези, които разполагат миграционното си желание в период от десет години или повече, защото това изключва всякакви непосредствени действия от тяхна страна и няма как да се разглежда като твърдо и непроменимо решение. В този ракурс отново се открояват две групи с по-близки планове за напускане: на първо място са младежите с основно или без образование, на второ – по-богатите и жителите на София. Макар и по различен начин, и в двата случая плановете са по-конкретни, което имплицира някаква реална подготовка.

Представата за продължителността на емиграционния опит, разбира се, е относителна, особено преди практически да е започнал. Но тази представа има пряка връзка с психологическата готовност – един тип нагласа предполага да се каниш да заминеш за чужбина „завинаги“, съвсем друг е свързан с идеята за краткосрочна работа зад граница, или онова, което е популярно под названието „гурбет“. Данните от изследването са забележителни. Едва 14 % от потенциалните мигранти обмислят емиграция за десет години или повече (което на практика е равносилно на цял живот), докато цели 37 % я виждат за период под пет години, а 38 % се затрудняват да определят времевите рамки на намере-

нието си. В това отношение безработните (22 %), ромите (21 %), жителите на Северозападния регион (21 %) и богатите (17 %) държат най-високите стойности на желание за емиграция „завинаги“. Явно е, че в първите три случая усещането за безперспективност е толкова остро застъпено, че респондентите не си представят в границите на техния живот ситуация в България, която би им дала шансове за реализация. Докато при по-богатите младежи по-силно присъства тенденцията животът в чужбина да бъде част от осъзнат житейски избор, за който те са се подготвяли отрано. По-добрите им възможности и по-добрата им квалификация в България създават потенциал, който тези младежи смятат да реализират там, където възможностите са още по-широки и квалификацията – още по-висока.

Най-високи са стойностите на планове за кратко- и средносрочна мобилност. Емиграцията по-рядко се схваща като „решение за цял живот“.

В това отношение отново младежта от държавите-членки на ЕС демонстрира повече краткосрочни емиграционни планове. Натрупването на намерение за мобилност в рамките на до петгодишен период е най-високо в България, Румъния и Словения. На другия край на скалата са Босна и Херцеговина, Македония и Албания.

Проведените в България дълбочинни интервюта и групови дискусии също не разкриват решителни амбиции за окончателно напускане. Намерението за завръщане по едни или други причини изпъква. 21-годишен студент заявява:

„Аз лично след трийсет, петдесет години, се виждам тук в България. Искam да участвам по някакъв начин в обществения живот на България, за да може да не сме просто име на картата... Може да е трудно икономически, т.е. да няма работа, но ми се иска да участвам в спасяването на страната ни.“

22-годишен студент не иска да гледа толкова напред в бъдещето:

„Принципно бих искал да се върна, но – както се казва – Божа работа“.

Фактическата подготовка за емигриране по-скоро не е висока.

Предприетите от младежите стъпки за напускане на България филтрират намеренията им. Две трети (67 %) от планиращите емиграция реално не са предприели абсолютно нищо. Останалите са разделени на две групи. Едната, по-малката (11 %), е поела по класическия индивидуален път за мобилност – влизане в контакт с потенциални университети или работодатели. Другата, почти двойно по-голяма (19 %), е ползвала съдействието на роднини и приятели зад граница. Това е колективистичният път, който е по-разпространен сред южноевропейските народи. Собствените социални връзки, а не толкова официалните канали и посреднически агенции, се разглеждат като по-надеждни и ефективни в ориентацията към живот в емиграция.

МОТИВАЦИЯТА ЗА ЕМИГРАЦИЯ

Различни причини могат да накарат младия човек да предпочете живот в емиграция. Нашето изследване позволява те да се обобщат просто с фразата „иска да живее по-добре“ (Фигура 7.3).

Материалната мотивация е категорично доминираща. По-добрият жизнен стандарт и по-високото заплащане са тясно свързани и съответстват на желанията на 61 % от планиращите емиграция. Разбира се, тази свързаност не бива да ни затваря очите пред различията в акцентите. Така например, в сравнение с мъжете, жените предпочитат по-високия стандарт и не държат толкова на собственото заплащане. Работещите студенти и бедните, обратно, отдават водеща роля на финансовия момент. Изглежда това е първостепенната задача, която имат да решават, и другите аспекти на стандарта играят, поне временно, вторична роля.

Ако към първите две опции добавим възможностите за по-добра работа и за стартиране на собствен бизнес, „материалната“ страна на медала генерира над две трети от дадените отговори. Такава е тенденцията и в региона, където този „материален клъстер“ привлича между 65 и 85 % от планиращите емиграция млади хора във всички страни. По-доброто образование има важно значение като стимул, особено в по-ниските възрастови групи, където в крайна сметка то заема първото място, но изостава значително с напредването на възрастта. Дори образованието да се запазва като намерение, то се превръща все повече в средство към един по-добър живот. Културните и емоционалните съображения отиват на заден план. Както показват и качествените данни, културната и емоционалната обвързаност с България остава висока и засега не се трансферира към обществото (и дори близките) в предпочитани за миграция страни.

ФИГУРА 7.3: Каква е основната причина поради която бихте емигрирали? (%)

База: планиращите да мигрират.

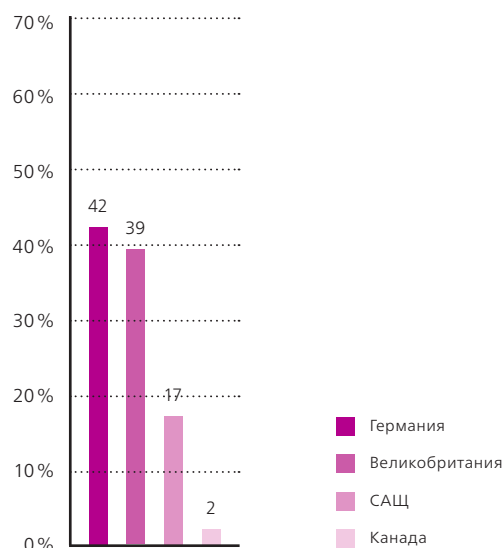
Материалните стимули за емигриране категорично доминират.

Изследването не третира специално „вътрешните“ фактори за миграция, какво от случващото се в България или в живота на респондентите ги подтиква да напуснат. Можем да ги открием по негативен път: онези положителни цели, чиято реализация се привлича в чужбина, явно не биха били осъществими тук, от по-добрия стандарт до по-доброто образование. „Чужбина“ обаче не е предмет на идеализация. Груповите дискусии разкриват и по-остри оценки. Така например 17-годишната М., ученичка от ром-ски произход, си представя оптимистичния вариант на възможната бъдеща България така – „да не ходят хората да работят навън“, защото „ги мамят“, а също: „по-честна“, „по-добра“.

Независимо към какво се стремят потенциалните мигранти, необходимо е място, където смятат, че могат да го намерят. Изборът на страна за емиграция е неразривна част от мотивацията да се напусне България (Фигура 7.4).

Данните могат да бъдат оценени в сравнителен исторически план. Първото десетилетие на демократичния преход се отличава със силно изразени миграционни нагласи към САЩ и Канада. Завършващите гимназия масово попълваха документи за различни американски университети. Дори популярната музика и литература в онова време третираше често подобни северноамерикански сюжети. Процесът на европейска интеграция на България съвсем отчетливо смени приоритетите. Възможността да бъдеш по-близко до близките и роднините, ниската себестойност на образованието в повечето европейски страни, поетапното отваряне на трудовите пазари на държавите-членки на ЕС за български работници създават нов по-прагматичен хоризонт на очаквания и на действия.

ФИГУРА 7.4: Къде бихте предпочели да се преместите? (%)

Забележка: Възможни са до три отговора.
База: планиращите да емигрират.

В избора на младите хора днес Германия и Великобритания категорично се открояват. В случая с Германия вероятно играе роля традиционният образ на страната като стабилна социална държава, където кризите са рядкост и хората биват ценени според заслугите. Изненада едва ли има. Германия категорично „води“ като дестинация сред младите от всички страни в региона с изключение на Черна гора, където САЩ държат първото място. Великобритания, на свой ред, често е харесвана заради по-ниските данъци, по-лесните процедури за намиране на работа, но в много голяма степен, и навярно на първо място, заради английския език, който огромното мнозинство от българските младежи говорят или смята, че говори, и го разглежда като ключова предпоставка за успешно интегриране в местното

общество. От десетте разгледани в сравнителното изследване държави, Великобритания е в челната тройка от желания за емиграция във всичките четири държави-членки на ЕС (България, Румъния, Словения, Хърватия) и още само в Албания.

Българските младежи се отнасят практически към миграцията като вътрешна мобилност в рамките на ЕС.

Съединените щати, вероятно като наслоил се образ на „страна на неограничените възможности“, трупат най-много точки при най-младите (биха отишли там 24 % от 14-15-годишните), но също и при студентите (28 %), вероятно заради притегателната сила на студентските летни бригади в Америка.

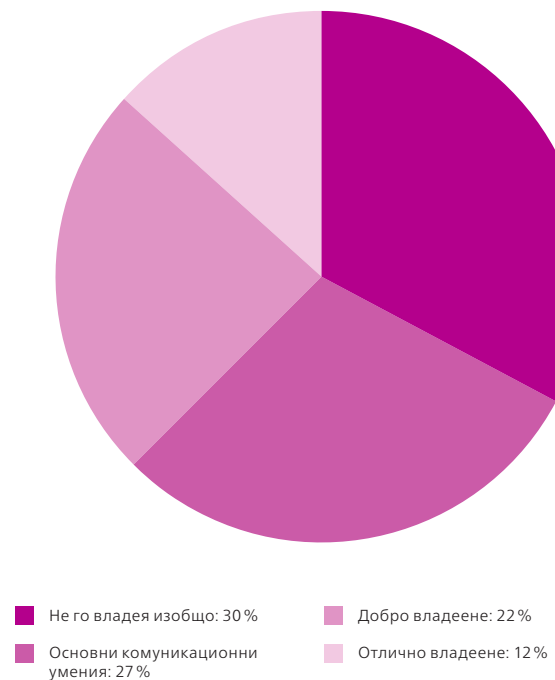
АДАПТИВНОСТ НА ПОТЕНЦИАЛНИТЕ МИГРАНТИ

Владеенето на официалния език на страната, която е обект на желание за емиграция, е първостепенно условие за интеграция в нейното общество. Без да бъде изпълнено това условие, не са възможни нито институционалните контакти, нито поддържането на социални и колегиални връзки, а в повечето случаи и изпълнението на самата работа (има изключения в двата полюса на квалификация на работещите – при домашните грижи и в IT сектора).

Получените резултати имат декларативна стойност и трябва да бъдат приемани с едно наум. Не са редки случаите, в които фигурирането на даден език в учебната програма се оценява от онзи, който е имал този предмет, като достатъчно основание да се претендира за владеенето му, докато всъщност често става дума само за най-базови умения. Независимо от тази уговорка, прави впечатление високият дял младежи, които признават, че имат намерение да емигрират в дадена страна, но не познават или познават съвсем слабо нейния език.

Разбира се, по-високи езикови умения съобщават групите, които имат повече възможности и/или са по-близо до образование, свързано с разширено езиково обучение. Отлично знаят съответния език 24 % от висшистите срещу само 10 % от среднистите. Съотношението при богатите и бедните е 36 % срещу 7 %, а при столицата и малкия град е 21 % срещу 5 %. На лице е чувствителна диференциация, която трансформира социалните разслоения на българското

ФИГУРА 7.5: Какво е вашето ниво на владеене на официалния език в най-желаната от вас страна? (%)

База: планиращите да емигрират

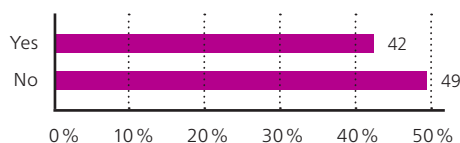
общество в неравен достъп до чуждоезикова компетентност.

Адаптацията на емигранта минава не само през езика, но и през социалната среда. Наличието на съотечественици, които могат да окажат съдействие при тези първоначални стъпки на чужда територия, е важен фактор за по-плавното протичане на този критичен период (Фигура 7.6).

Респондентите се разделят практически наполовина. Тези 42 %, които имат покана да заминат за съответната страна или обещание за подкрепа, ако решат да емигрират, принадлежат на различни възрасти, социални статуси, местоживее и възможности. Нещо повече, както сочат данните, те са ориентирани към голямо разнообразие от държави. В този смисъл убедено може да се подчертае, че три десетилетия след демократичните промени България има вече формирана сериозна диаспора в чужбина.

В най-висока степен наличие на собствени социални връзки в предпочитаната страна могат да се похвалят потенциалните турски (61 %) и ромски (70 %) мигранти. Ниският дял при висшистите (32 %), 14-15-годишните (26 %) и студентите (27 %) вероятно говори не за липса на роднини или приятели зад граница, а за представа за емиграцията като продукт на собствено усилие, без по-сериозна подкрепа отвън. Обратно, при среднистите, жителите на селата, жителите на Северозападния

ФИГУРА 7.6: Имате ли покана или подкрепа от страна на някой ваш познат, който живее в най-желаната от вас страна? (%)

База: планиращите да емигрират.

регион и безработните този дял е над средния за страната и потвърждава хипотезата, че по-ограничените възможности се компенсират от укрепване на социалните връзки и неформалните канали за емиграция. За силата на неформалните социални връзки можем да съдим и по статистическите зависимости. Дали младежите, които планират емиграция, имат или не подкрепа от роднини или приятели в чужбина, се отразява съществено върху това дали са се свързали с тях за съдействие (Cramer's $V = .45514$) или не са предприели никаква подготовка за напускане (Cramer's $V = .43707$).

Социалните връзки, и особено наличието на роднини и познати зад граница, играят съществена роля в ориентацията към мобилност.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

- Желанието за емиграция сред българската младеж намалява през годините, но запазва статуса си на хроничен проблем, засягащ и високо-, и нискоквалифицираната работна ръка.
- Не личи решението за емиграция да се възприема като повратен момент в живота на младия човек, предполагащ сериозна подготовка и информираност. Това се дължи основно на шансовете на общоевропейската мобилност.
- Стагнацията и безперспективността в България се превръщат в особености на социалната среда, която кара най-нискоквалифицираните групи в най-голяма степен да търсят изход извън страната.
- Материалната мотивация за мобилност е категорично доминираща. Емиграцията няма политически или етнически предпоставки.
- В много висока степен Европа е пространството за потенциална миграция на българската младеж.
- Големият факт на днешното състояние е наличието на българска диаспора по света, която стимулира неформалните пътища към емиграция.

8

МЛАДЕЖТА И ОБРАЗОВАНИЕТО

СТРЕМЕЖЪТ КЪМ ОБРАЗОВАНИЕ

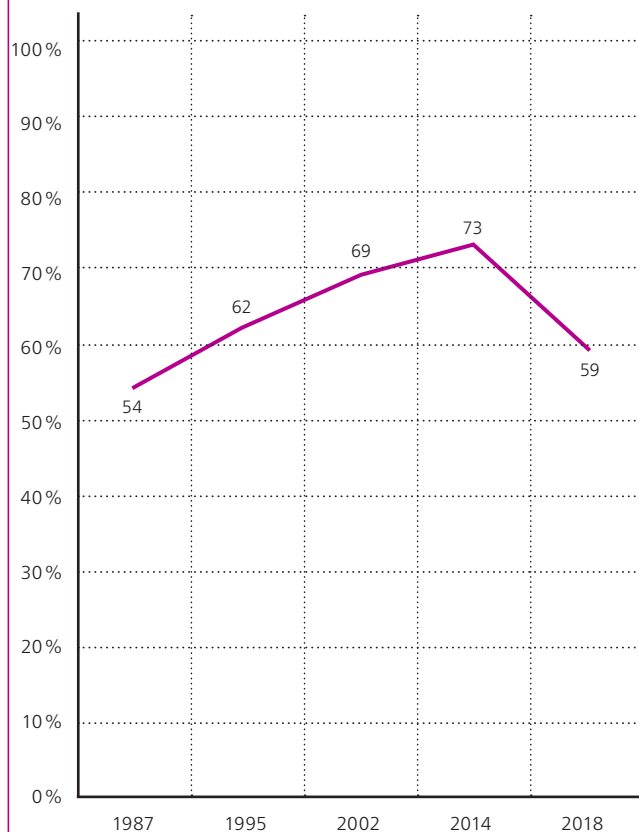
Стремежът към образование, от гледна точка на данните в изследването, може да бъде анализиран в две направления: типа образование, към който са насочени аспирациите на младите хора (основно, средно, висше), и преценката за достижимост на поставената цел (до каква степен смятат, че могат да я осъществят).

Мнозинството от респондентите, 54 %, изказва предпочитание към различните форми на висше образование (специалист, бакалавър, магистър, доктор).

Висшето образование е цел на много повече млади хора от онези, които при сегашните тенденции реално се очаква да го завършат. Тук няма новина, през последните години в България образователните аспирации остават традиционно високи. Запазва се и „феминизацията“ на нагласите: 47 % от мъжете имат ориентация към висше образование срещу 62 % от жените. Същевременно новите данни загатват за известна промяна.

Още от времето на реалния социализъм предпочитанията към висше образование сред младежта устойчиво растат. През 2014 г. регистрирахме ситуация, при която повече от две трети искат да завършат университет, като желанието за университетска степен е доминиращо във всички основни младежки групи (по пол, населено място, доходи, професионален статус), с изключение на ромската етническа група. Четири години по-късно аспирациите към висше образование са по-ниски и трендът изглежда „пречупен“.

ФИГУРА 8.1: **Коя е най-високата образователна степен, която се стремите да получите? (%)**
Отговори „Университетско образование“

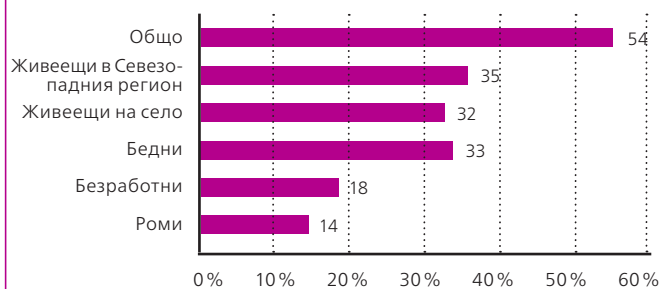

Забележка: Възрастовият обхват през 1987, 1995, 2002 и 2014 г.е 15-25 години.
Източник: НИИМ, 1987; Галъп интернешънъл, 1995, 2002, 2014, 2018.

Желанието за висше образование леко намалява, особено сред по-уязвимите групи.

Стремежът към университетска диплома при ромската младеж отново е подчертано слабо изявен (14 % от всички анкетирувани роми). Но сега относителният дял на този стремеж пада под половината и при етническите турци (31 %), също при безработните (18 %) и дори при работещите, които не са обучаващи се (33 %). Социалната стратификация, регионалното разпределение и населеното място са диференциращи фактори. Докато 77 % от богатите младежи декларират желание за завършване на университет, същото проявяват едва 33 % от бедните младежи. Този отговор дават 63 % от живеещите в столицата и само 32 % от младите в селата и селските райони. Дават го 63 % от обитателите на най-добре развития в страната Югозападен район, включващ столицата София, и 35 % от младите в най-изостаналия не само в България, но и в рамките на целия ЕС Северозападен район.

ФИГУРА 8.2: Коя е най-високата образователна степен, която се стремите да получите? (%)
Отговори „Университетско образование“

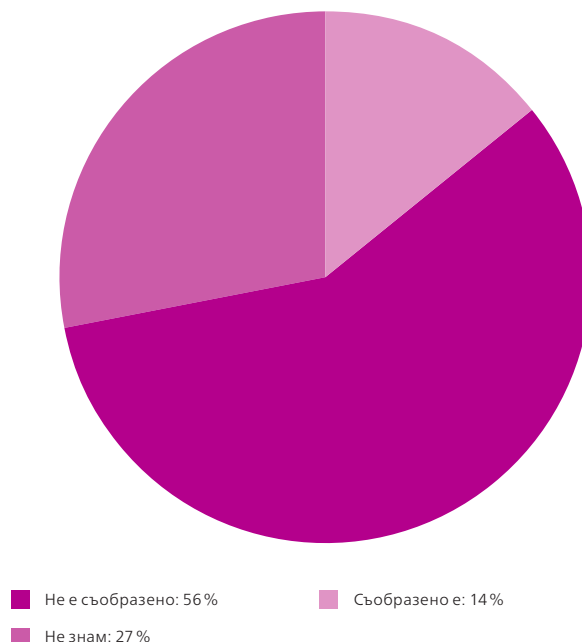
Същевременно онези, при които липсва претенция за нещо повече от основно образование, имат ясен социален портрет: ром на възраст 20–29 години, безработен, беден, с родители, които също нямат високо образование. Нежеланието за изкачване по образователната стълбица се възпроизвежда както на етническа основа, така и на генерационна.

ОТНОШЕНИЕ КЪМ ОБРАЗОВАТЕЛНАТА СИСТЕМА

Удовлетвореността от качеството на образованието е относително висока - половината от респондентите дават изцяло или частично положителни отговори. Същевременно образованието е преход към заетост,

към практически професионални занимания. В този смисъл нормално изискване към образователната система е да предлага подготовка, максимално улесняваща този преход. Удовлетвореността на учащите е тема, по необходимост свързана с разбирането им за съответствие на обучението с трудовия живот.

ФИГУРА 8.3: Според вас лично, в България обучението в училищата и университетите съобразено ли е или не е съобразено с търсенето и предлагането на работа и изискванията като цяло на работодателите?

Критичността расте с възрастта, което значи с продължителността на престоя в училище или университет и прекия досег с пазара на труда (62 % при 25-29-годишните срещу 37 % при 14-15-годишните). Най-критични са младежите с висше образование (69 % срещу едва 41 % на онези с основно или по-ниско образование), етническите българи (61 % срещу 38 % етнически турци и 43 % роми) и живеещите в столицата (60 % срещу 47 % жители на селата). Може да се каже, че по-високият статус (социален, образователен и т.н.) импулсира негативни преценки. Представата за трудовия пазар е по-ясна и задълбочена. Влияние вероятно оказват и по-високите изисквания към собствената професионална ориентация, откъдето в съзнанието на младите хора по-релефно изпъкват предполагаемите дефицити на подготовката, която образователната система предоставя.

Ограничените възможности за практическо обучение играят роля в разбирането за трудностите на адаптацията към пазара на труда.

37 % от респондентите съобщават, че са били на стаж или практика в хода на образованието си. Социалният статус и тук изпълнява диференцираща функция – положителен отговор са дали 45 % от богатите и 28 % от бедните. Най-вероятно практически умения се придобиват и по „частен“ път, извън образователната система. Нейният капацитет се оказва стеснен и по друга линия. Едва 31 % от живеещите в столицата са посещавали практики или стажове, или с други думи, големият столичен град не е в състояние да осигури необходимата инфраструктура за подобен род дейности.

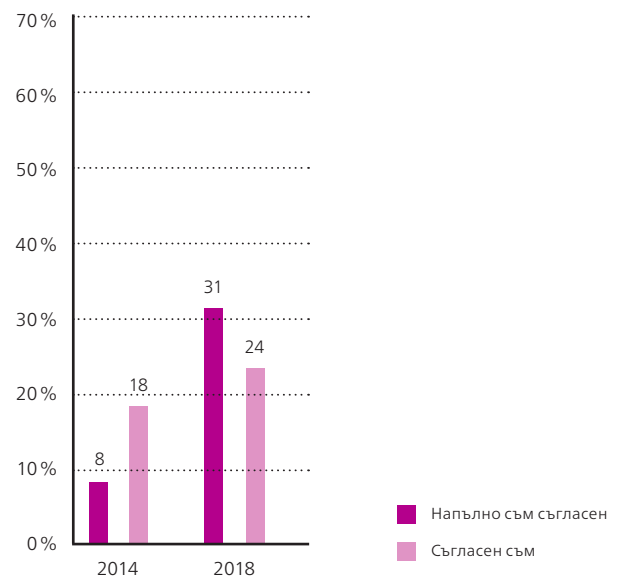
Недостатъците на езиковата подготовка също могат да послужат като бариера пред ефективната интеграция в съвременния трудов свят – и у нас, и в чужбина. Проведените групови дискусии показват ясно съзнание за този проблем, дори сред най-младите. 14-годишна ученичка напомня:

„Смятам, че образованието ни трябва да се подобри най-вече с изучаване на чуждите езици в училище, защото сега ти трябва допълнителни уроци, за да може да го научиш добре, а това е най-важното.“

Всичко това дава повод за критични оценки към цялостното състояние на образованието в България. От една страна, усеща се дефицит на добри практики, от друга, съзнанието за лоши практики се увеличава. Проблемът с корупцията несъмнено има пряко отражение върху нагласите на младите хора към получаването от тях образование (Фигура 8.4).

За период от едва четири години наблюдаваме скок в представата за корумпираност на образователния процес както сред цялата младежка съвкупност, така и в отделните групи. Убедени, че купуването на изпити и оценки има регулярен, а не спорадичен характер, са 58 % от етническите българи, 61 % от богатите, 56 % от жителите на столицата. Всички тези стойности надхвърлят средното за страната и демонстрират, че корупционната среда не е „привилегия“ на уязвимите групи. Там, където има повече материални възможности, по-голямо е и изкушението от „опазаряване“ на целия образователен процес. Показателно е, че подобно на 2014 г., работещите студенти забележимо по-често отговарят положително на питането за купуване на изпити (66 % през 2018 г. срещу 57 % студенти, които не работят).

ФИГУРА 8.4: **Съгласен ли сте или не сте съгласен, че в някои български училища/университети оценките и изпитите се купуват?**

Забележка: През 2014 г. въпросът е „Смятате ли, че във вашето училище/университет оценки и изпити се купуват?“ и отговорите са: „Да, често“, „Да, понякога“.

Не е трудно да се открие връзката между по-голям финансов ресурс и по-малко време за обучение, от една страна, и стимулите за финансово обезпечаване на образователния успех. Изводите в тази област, произтичащи от изследването, са сред най-важните и най-неприятните.

Съзнанието за корумпираност на образователния процес тревожно расте.

По-съществено дори от това да си личен участник в корупция или неин свидетел е масовото убеждение, че тя е постоянен елемент от процеса на образование. Корупцията в обществото разяжда всички социални системи – трудно е да се повярва, че би подминала образователната.

УЧЕБНОТО ВСЕКИДНЕВИЕ

Преценката за трудностите на образователния процес минава през рефлексия върху собствения опит на пребиваване в училището или университета като място. Желанието, с което се посещават учебни занятия, има ключово значение и за образователните постижения,

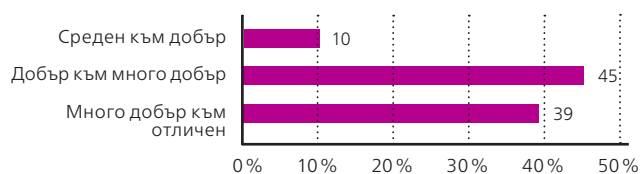
и за пълноценната бъдеща реализация на младия човек. Българската образователна система, макар и обременена от изострения критицизъм на учещите, по-скоро запазва статута си на относително привлекателно място.

Едва 11 % от респондентите определят живота в училище/ университет като повече или по-малко труден и стресиращ. 45 %, на практика почти половината, заемат другия край на скалата. Най-лесен изглежда образователният живот за ромите (51 %), може би заради слабата им мотивация да вложат много усилия в своето обучение. Бедните изпитват повече трудности от богатите (18 срещу 7 %). Това вероятно може да се обясни с проблемите на материалната обезпеченост на образователния процес (от учебници и учебни помагала до разходи за храна, облекло и т.н.) и често демотивиращата среда в „периферните“ училища. На село изглежда по-лесно (51 %), отколкото в столицата (40 %), което също е обяснимо. „Стресът“ по правило е характерен повече за големия град, отколкото за малкото населено място, а и средата от приятели и познати в малкото населено място спомага за по-„комфортното“ учебно всекидневие.

Учебният успех, макар и относителен, е критерий за резултатите от пребиваването в образователната система (Фигура 8.5).

По традиция момичетата показват по-добри образователни резултати от момчетата. С висок успех могат да се похвалят 48 % от момичетата срещу едва 29 % от момчетата. Най-нисък успех има, също очаквано, при ромите (33 %), но и при турците (21 %), като при етническите българи делът на слабите ученици/ студенти е само 8 %.

ФИГУРА 8.5: Какъв е средният ви успех през изминалата година? (%)

Забележка: База: продължаващите своето образование.

Високият успех е плод не само на лична амбиция. Той има нужда от мотивираща социална среда, от повече средства за задоволяване на образователните потребности, от семейство, в което отличните оценки се разбират като нещо нормално.

Зависи и от самоподготовката. Данните сочат, че времето за учене се отразява на средния успех в образованието. Статистическата зависимост е налице: Cramer's

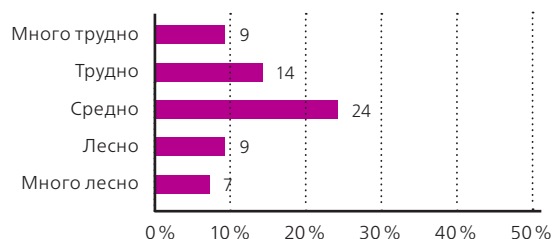
$V = .20753$. Но дали от успеха зависи по-лесният преход към заетост?

ПЕРСПЕКТИВАТА

Перспективата на образованието е заетостта. Остава да видим в каква степен българското образование изпълнява тази си функция в съзнанието на младите хора.

Висшето образование изглежда относително стабилен гарант за по-лесно намиране на работа (32 % от висшистите преценяват така шансовете си срещу едва 9 % от младите хора с основно и по-ниско образование).

ФИГУРА 8.6: Според вас лично, трудно или лесно ще ви бъде да си намерите работа след като завършите образованието си? (%)

Забележка: База: продължаващите своето образование.

Критичността към образователната система не променя обстоятелството, че в крайна сметка инвестициите в собственото образование се отплащат на пазара на труда под формата на по-лесен достъп до работа. Има зависимост на преценката на младия човек колко лесно ще му бъде да си намери работа от средния успех в следването му (Cramer's $V = .17245$). Фокусът на въпроса може да се стесни. Образованието подготвя не за каква да е работа, а за работа в определено направление, онова, което наричаме „работа по специалността“. Сред работещите млади хора в извадката 81 % декларира, че упражняват професия или по специалността си, или близка до специалността. Този дял достига до забележителните 99 % сред висшистите.

По-високото образование пряко се отразява на достъпа до работа по специалността.

Един от най-високите дялове на работа „не по специалността“ дава столицата (24 %), именно заради посочения богат набор от професии.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

- Образованието, от една страна, е диференциращ фактор. Отчетливо се открояват групи с различни постижения, възможности и цели. От друга страна, именно образованието в този си вид, независимо от недостатъците, се оказва път към оптималната професионална реализация на младите хора.
- Образованието формира два полюса сред младите – „връх“ и „низини“. Социалното неравенство се възпроизвежда в училището и университета. Общото между „крайностите“ е завишена критичност към образователните услуги и специфични изисквания към предоставяната подготовка.
- Ромската етническа група трайно остава в дъното по практически всички показатели.
- Мотивацията за образование в много случаи добива системен семеен характер. Високото образование на родителите стимулира стремежа към високо образование при децата.
- Макар стремежът към висше образование да остава значим, тенденцията към нарастването му в последните десетилетия е прекратена.
- Корупционното съзнание сред младите е достигнало безпрецедентни стойности. „Пазарното общество“ е произвело убеждение за образованието като „пазар“.

9

МЛАДЕЖТА И ТРУДЪТ

Изследването през 2014 г. разкри няколко съществени проблема, свързани с преминаването от образование към труда: значима, особено в някои райони, младежка незааетост; разминаване на образователната подготовка и професионалната реализация; относително ниско заплащане на младежкия труд; ограничена самореализация на младите хора; патологично висока безработица на младите роми.

Резултатите от новото изследване дават възможност да се установят и преценят настъпилите промени.

ОБХВАТ НА ТРУДОВАТА РЕАЛИЗАЦИЯ

Данните от изследването разкриват една относително положителна картина. На първо място, в сравнителен регионален план, България показва най-ниски стойности на младежка безработица и е на последно място по този показател (първата позиция се държи от Косово с почти четирикратно по-големи дялове). На второ място, оказва се, че от всички заети младежи 74 % работят на основата на договор, а две трети (65 %) имат договор за пълен работен ден. И по тази линия българските младежи стоят най-добре в региона – петкратно по-добре, например, от младежите в Черна гора.

Според данните на Евростат през 2017 г. временно заетите младежи (15–29 г.) в Испания са 57 %, в Хърватия – 42,1 %, във Франция – 39,3 %, в Германия – 37,3 %. В България са 7,8 %. Разликата се дължи може би на закъснялото навлизане в неолибералната икономика, но в случая това поставя в благоприятно положение новите млади.

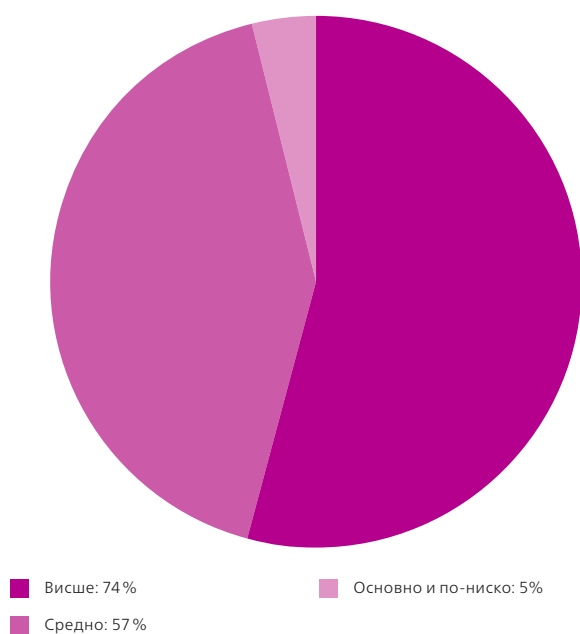
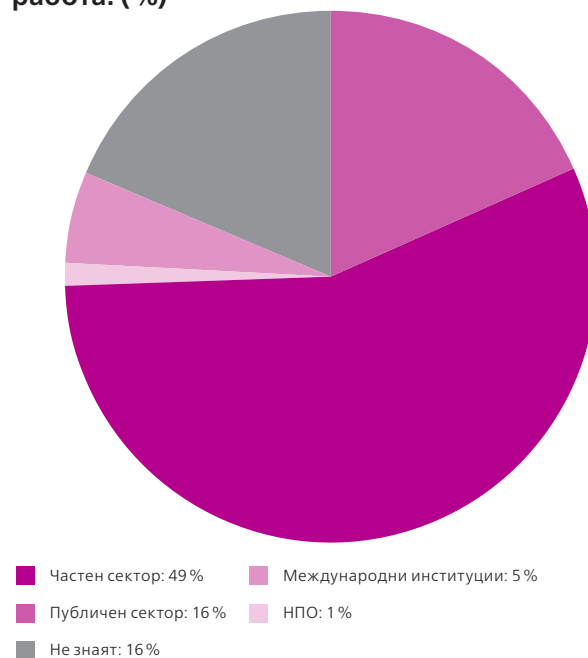
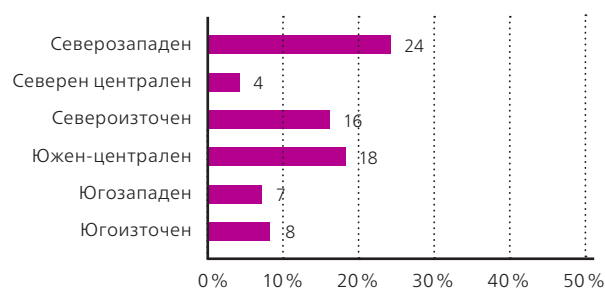
В извадката на изследването 5,3 % от всички работещи младежи са на временен (граждански) договор, а 4,7 % – на временна заетост. Сигурността в работата е пряко зависима от образователното равнище. На пълен работен ден работят 72 % от висшистите, 54 % от средните и само 4 % от младежите с ниско образование. Както може да се очаква, София е най-благоприятното място (Фигура 9.1).

Младите безработни, които активно търсят работа, са 7 %, а 4 % са онези, които не работят и не търсят работа; общо всеки десети от анкетиранияте. В много голяма степен става дума за етнически проблем. От младите роми 28 % са безработни, а 20 % не работят и не търсят работа, т.е. половината от младите роми са въвн от трудовата интеграция в обществото. Нека прибавим, че други 12 % са временно заети. Проблемът не може да не тревожи. Не е нов, но не е преодолян.

Трудовата заетост има и регионален аспект. Незаетостта е значително по-висока в Североизточния и Северозападния региони.

Всеки четвърти от младежите в Северозападния регион – най-беден в целия Европейски съюз – смята, че именно това обстоятелство го е затруднило при намирането на работа (Фигура 9.2).

В България „прекариятът“ не е развита социална група.

ФИГУРА 9.1: Работа на постоянен договор/
Образование. (%)ФИГУРА 9.3: Предпочитан сектор при избора на
работа. (%)ФИГУРА 9.2: Преместване в друг град/регион за
подходяща работа. (%)

ПУБЛИЧНА И ЧАСТНА СФЕРА

Социологическите изследвания още през 90-те години, когато държавният сектор доминираше, показваха, че младите хора предпочитат работа в частна фирма, за разлика от възрастните. Генерационната пропаст се запази и през новия век. Новото изследване не внася принципно нов момент, а само потвърждава една вече установена закономерност.

Ориентацията към работа в частния сектор – и като стремеж, и като фактическо положение – остава стабилно висока.

Специфичен въпрос в българското изследване установява намерението на младите хора да се заемат със собствен частен бизнес. Резултатите са следните:

ТАБЛИЦА 9.1.: Влиза ли във вашите лични планове
да започнете частен бизнес? (%)

Отговори	Общо	14–15 г.	16–19 г.	20–24 г.	25–29 г.
Да	17	10	18	20	16
Не	57	50	48	58	62
Вече съм започнал/а	3	-	1	2	6

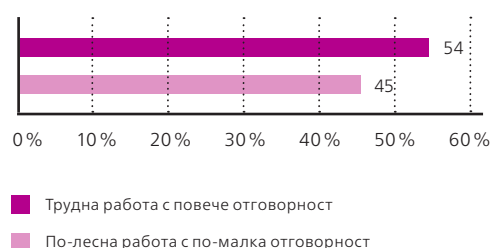
Възрастовата графика показва зараждането, възходящото развитие и редуцирането на бизнес-ентузиазма.

В контекста на изследванията през цялото време на прехода може да се каже, че има относително постоянен дял около една пета от младите хора, които се насочват към самостоятелен бизнес.

През 2014 г. беше установен нов момент в качеството на кандидат-бизнесмените. За разлика от началото на прехода, когато под „бизнес“ твърде често се разбираше „далавера“, в днешна европейска България готовността за икономическа инициатива се съчетава с по-голямо чувство за отговорност, с желание да изпробваш силите си, а не да печелиш лесно.

Изследването от 2018 г. потвърждава тази връзка, показна неслучайния й характер.

ФИГУРА 9.4: Предпочитан тип работа/
Намерение за частен бизнес

ОБЩЕСТВЕНО ЗНАЧИМИ ФАКТОРИ ЗА ПОСТЪПВАНЕ НА РАБОТА

Общественото мнение на младежта може да бъде възпроизведено, като са ранжират отговорите в зависимост от това колко често е маркирана най-високата оценка („Много важно“).

Сумарният резултат (Таблица 9.2) е неочакван и противоречив: изпъква ролята на случайността и на предопределеността. И двата фактора са обезценяващи личните усилия и способности!

Магията на късмета изглежда по-подходяща за нискообразованите. Наистина ромите най-много вярват в късмета (79 %), но заключенията не трябва да бъдат прибързани.

Вярата в късмета в столицата е по-голям отколкото в провинцията. Освен това се изтъква от 70 % от висшистите. Вероятно трябва да се вземе предвид, че на по-високите етажи се разкриват повече кариерни възможности и случайностите по пътя на реализацията са повече.

ТАБЛИЦА 9.2.: Фактори, които младите хора в България смятат за важни при намирането на работа

Фактори	Много важен (5)	Важен (4)
1. Късмет	69	19
2. Произход/Регион	67	22
3. Познание	65	23
4. Образователно равнище	56	27
5. Познати/Приятели	54	29
6. Връзки с хора във властта	35	21
7. Образование и/или опит, придобити в чужбина	32	23
8. Партийно членство	15	12

Забележка: Отговорите са в петбална скала от 1. „Изобщо не е важен“ до 5. „Много важен“ фактор.

Късметът се оказва ключов фактор при намирането на (подходяща) работа.

Що се отнася до значението на предопределеността, личи диференциация. На Северозапад значението на фактора „регион“ е много важно за 66 %, а в съседния Северен централен – за 41 %.

Значима е ролята на връзките (познати, приятели, хора във властта), макар че вече не е между водещите. Впечатляващи са различия в зависимост от категорията на селището. В малките градове и селата, там, където хората до голяма степен или изцяло се познават, ролята на фактора „познати и приятели“ изпъква. В още по-голяма степен това се отнася до фактора „връзки с хора от властта“. Отговорите не трябва да се разглеждат само откъм субективната страна. В малките градове и селата местната власт дирижира „пазара на труда“, тя назначава, т.е. самата намеса на властта е по-голяма и по-непосредствена.

ИНДИВИДУАЛНИ МОТИВИ ЗА ТРУДОВА ОРИЕНТАЦИЯ

Заклучения за индивидуалните мотиви могат да се направят на основата на индикатор в стандартизираната анкетна карта, както и на въпроси, използвани системно в българските изследвания. Обща представа дават следните отговори:

ТАБЛИЦА 9.3.: Фактори при вземането на решения за започване на работа

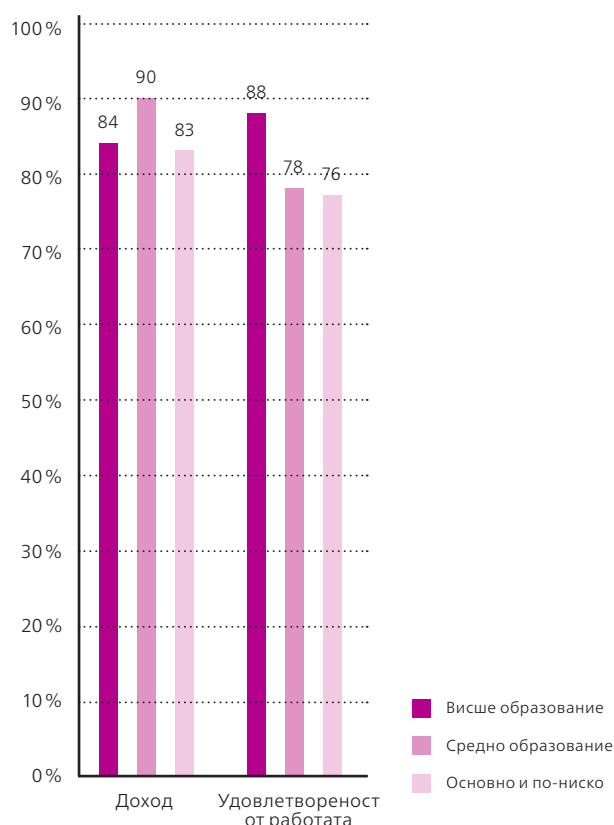
Фактори	Много важен (5)	Важен (4)
1. Доход/Заплата	87	11
2–3. Сигурност за работната позиция	81	16
2–3. Удовлетвореност от работата	81	14
4. Работа с колеги, които харесвате	69	23
5. Възможности за кариерно развитие	63	24
6. Достатъчно свободно време	60	27
7. Работа с хора	55	25
8. Възможност да се правят неща, които са в полза на обществото	52	27

Note: The answers are on a five-point scale from 1. "Not important at all" to 5. A "very important" factor.

Първостепенното значение на заплащането на труда е утвърдено много категорично, особено при младите мъже – 89 % (при жените – 83 %).

Прибързан би бил изводът за изключителна меркантилност на новите млади. Характерно е, че най-голямо значение на заплащането на труда му отдават студентите (92 %), етническите българи (87 %) – в по-голяма степен от представителите на етническите малцинства (79 % етнически турци, 83 % роми). В столицата се цени най-много, в селата – най-малко. Очевидно става дума за по-високи критерии, повече изисквания за стандарт на живота. В столицата самите възможности за употреба на парите са повече отколкото в селата, по-осезаеми са изкушенията на консумеризма. След завършването на прехода парите са се утвърдили като универсален ключ за реализация на житейски възможности и критерии за успех.

ФИГУРА 9.5: Фактори при избор на работа/Образование

Специфичен въпрос в българското изследване дава възможност да се измери меркантилизирането. Дилемата е: „Кое е по-важно за вас лично – успех в живота на всяка цена, макар и с морални компромиси, или честност и почтеност, макар и да се жертват лични интереси?“ От всички анкетирани 40 % дават предимство на успеха, 46 % – на честността, а 14 % не могат да отговорят. Младите жени (52 %) значително повече държат на честността отколкото младите мъже (40 %). Интересна е и възрастовата динамика. От 14 до 24 години акцентът върху успеха расте. След 25 години спада до равнището на ранната младост. Стремешът към самоутвърждаване естествено нараства със зрелостта след юношеската възраст, а сблъсъкът с житейските реалности разкрива значението на моралния критерий. Най-силно изразен е при висшистите (55 %), най-малко – при нискообразованите (41 %). Сред младите турци е по-застъпен (55 %) отколкото сред младите българи (48 %), а сред ромите само 16 % предпочитат честността. Не трябва да смятаме, че тук става дума просто за етнически акцент. Има стратификационна зависимост: на успеха държат повече бедните. Друг разрез е селищният: честността се цени най-много в малките градове и села, където традициите, описани от Иван Хаджий-

ски, са запазили по-голяма сила и всичко е по-видимо. Най-голям нагон към успеха има в столицата.

Успех в живота на всяка цена се цени високо сред младите, но с напредването на възрастта отстъпва постепенно на морални критерии.

Още един специфичен въпрос, поставен в националното изследване, хвърля светлина върху индивидуалната мотивация: „Каква работа бихте предпочели в ситуация на избор: по-добре платена, но по-малко интересна, или по-интересна работа с по-ниско заплащане?“ От цялата съвкупност по-добре платената работа предпочитат 68 %, по-интересната – 17 %, а 15 % не могат да отговорят.

Предпочитането на по-интересна работа може да се разглежда като критерий за стремеж към самореализация. По-често го откриваме сред най-младите (21 % от 14-17-годишните срещу 13 % от 28-29-годишните), сред жените и сред висшистите (25 % срещу 13 % от среднистите). Така социологическият портрет на младите хора със стремеж към самореализация може да се каже, че включва две твърде различни категории: романтични ученички и квалифицирани специалисти с творчески наклонности.

На ранна младежка възраст нуждата от добро заплащане е логично по-малко осезаема – младият човек живее в родителското семейство. Това е едната логика. С навлизането в живота необходимостта от добро заплащане става по-остра.

Другата логика е, че на високите етажи на образованието се разкриват възможностите за творческа реализация на личността.

Погледнато ретроспективно, процентът на младежите, които поставят по-интересната работа пред по-доброто заплащане, е относително постоянен след прехода. Данните от 2018 г. са съпоставими с резултатите от изследване през 2002 г.

УДОВЛЕТВОРЕНОСТ

Осъществените в рамките на изследването дълбочинни интервюта и фокус-групи показаха, че основна тема е разминаването между очакванията и реалността на трудовия пазар. Очаквания и на млади хора, и на работодатели.

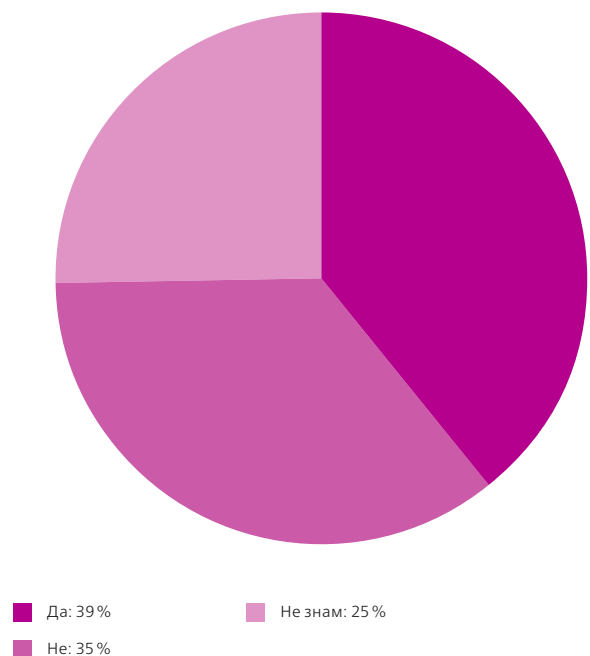
19-годишен смята: „Работа винаги може да си намериш. Важното за мен е да ми харесва това, което ще работя, и се надявам да е по специалността ми. Прия-

телите ми се ориентират според сферата, която е мода и в която има работа. В момента това е айти, но аз лично не бих се профилирал натам, защото не ми харесва, но пък младите много бързат с високоплатената работа“.

24-годишна говори за разлики в очакванията за работа и заплащане – от страна на младите хора и от страна на работодателите. „Разликата между очаквания и реалност“ е много голяма, казва тя. Знае и за много примери за некоректни работодатели. „Има много завишени критерии, но и от двете страни, защото ако сега хванеш някои, които завършват, ще ти кажат, че няма да работят за 500 лева. А от гледна точка на работодателя младите служители искат много пари, а пък по цял ден нищо не правят. Това според мен са разликите в мисленето на двете страни и се получава луфт.“

Степента на удовлетвореност в българската анкетна карта е измерена с много категоричен индикатор: „Ако имате възможност да смените професията си, бихте ли го направили?“ Отговорите на работещите младежи не показват благоприятна картина:

ФИГУРА 9.6: Бихте ли сменили професията си?

Логично сред висшистите преобладават онези, които не биха сменили професията си (52 %). По-високото образование прави по-плътна връзката на личността с професията. Бихме могли да очакваме и по-висок процент. При среднистите вече преобладават онези, които биха сменили професията си, макар и да не са абсолютно мнозинство (39 %). Следва да се има предвид, че българското средно образование е все още ограничено в предоставянето на професионална подготовка.

По този начин постъпването на работа става в зависимост от случайни фактори и самото понятие „професия“ до голяма степен е относително.

Желание за смяна на професията наблюдаваме сред хора с по-ниски доходи от средните и сред бедните. Не е трудно да се дешифрират мотивите: търсят се пътища към по-добър стандарт.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

- Трудовата реализация на младите българи има определено положително развитие, свързано с европейската интеграция и излизането от пост-кризисната ситуация.
- Остават в сила някои от проблемите, експлицирани през 2014 година. По-специално:
- Непълно съответствие на трудовата дейност и образователната подготовка. Проблемът насочва преди всичко към необходимост от реформи в образователната система.
- Фрапиращо непълна трудова интеграция на младите роми, обусловена от тяхната ниска образователна подготовка.
- Наличието на млади хора, които не учат и не работят, без да търсят работа, продължава да бъде факт, макар че изследването го фиксира в по-малък мащаб.

Проличава липсата на национална стратегия за трудовата интеграция на младежта.

10

МЛАДТЕ И ПОЛИТИКАТА

ИНТЕРЕСЪТ КЪМ ПОЛИТИКАТА

Има няколко равнища, на които се проявява политическият интерес на младия човек: степента, в която следи политическите процеси и се стреми да се информира за случващото се; личното му включване в политически събития от различен порядък; готовността му за пряко участие в политиката, на позиции, от които зависи вземането на решения.

Случаите на младежко включване по време на българския преход са свързани преди всичко с протестна активизация, изразяват младежко недоволство. Предходното изследване на Фондация Фридрих Еберт бе проведено именно в ситуация на такъв „пик“, в който самото общество, не само младите, бе силно политизирано. След масови протести – предсрочни избори, неустойчива парламентарна конфигурация, нови протести, европейски избори, нови предсрочни избори. Нормално беше да се очаква силен младежки интерес към политиката. Всъщност относителните стойности не бяха толкова високи и над половината респонденти декларираха липса на интерес. Каква е картината четири години по-късно?

ТАБЛИЦА 10.1.: **Интерес към политиката**
Положителни отговори (%)

Отговор	2014	2018
Интерес към политиката като цяло	–	7
Интерес към политиката на България (вътрешна, външна)	40	14
Интерес към политиката на ЕС	31	11

Спадането (и в двете категории) е трикратно (!) и това е един от най-забележителните факти в сегашното изследване.

Сривът в интереса към политиката е феномен с дългосрочни последици върху политическата социализация на младите, а също и върху политическото бъдеще на страната.

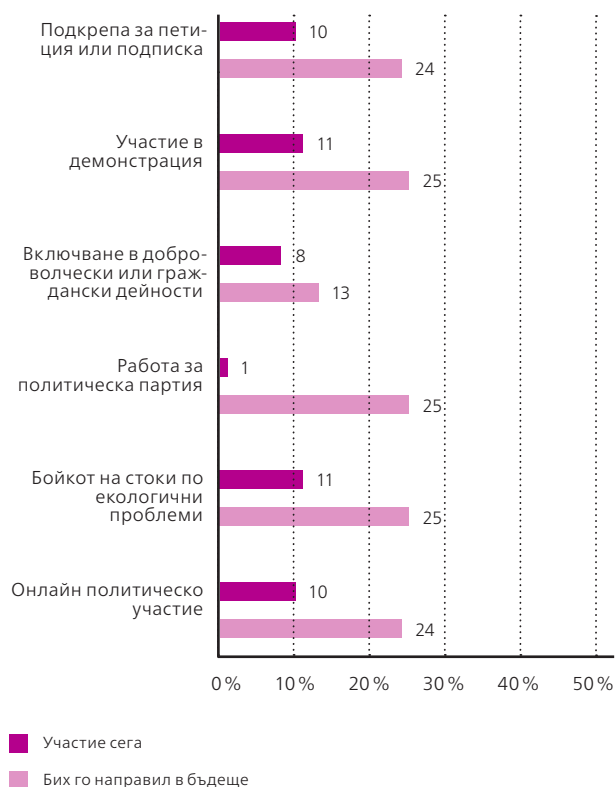
Подобна стръмна разлика за толкова кратко време изисква задълбочено внимание и едва ли може да се обясни просто с по-динамичната конюнктура през 2014 г. и по-спокойната през 2018 г. Нещо повече, ситуацията е подобна в целия регион и България не е най-драстичният пример (албанските и босненските младежи, например, са още по-дезинтересирани).

Важни са и вътрешните разрези на голямата младежка съвкупност. Интересът към политиката расте едновременно с възрастта (3 % при 14-17-годишните до 11 %

при 28-29-годишните) и образованието (5 % при тези с основно и по-ниско до 12 % при висшистите). Доходите и населеното място не упражняват същия ефект. Богатите (11 %) не се различават съществено от бедните (9 %), а столицата се изравнява със селата (6 %). В извадката е попаднал един-единствен ром и нито един етнически турчин с по-изявен интерес. Изглежда, по-високото образование „отваря“ повече теми и области пред младия човек, включително политическата, а възрастта го сблъсква с проблеми, за които си дава сметка, че се коренят в политическия процес. Но същевременно малцинствените групи практически остават само обект на политическите решения, без да се стремят да знаят повече за тях, а за по-богатите и живеещите в столицата политиката не е непосредствена част от живота им, нито търсят в нея необходимите инструменти за решаване на своите проблеми. Пазарът или други неполитически фактори вероятно играят по-съществена роля.

Участието е допълнителен индикатор за политическата социализация на младите. То може да обхваща разнообразни форми на личен ангажимент, но отговорите сочат, че всички те се концентрират в малък сегмент от респондентите, който рядко надхвърля една десета.

ФИГУРА 10.1: **Форми на политическо участие сега и в бъдеще. (%) Положителни отговори**

Готовността за бъдещо участие има декларативна стойност и не бива да се надценява. Все пак тя представлява своеобразен „резерв“ за младежка политизация, който би могъл да се реализира при определени условия, усилващи „атрактивността“ на политическите занимания. При всяко положение прави впечатление тоталното отчуждение от конвенционална форма на политическо участие като членството в партия или работата за нея. Това, разбира се, е европейско явление, а в самата България има дълга предистория, но независимо от това повдига сериозни въпросителни пред бъдещото функциониране на централен институт на демокрацията като политическите партии, без който няма как да се реализира волята на гражданите в управлението.

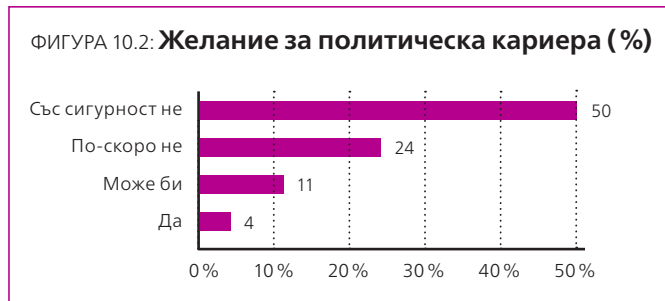
Има едно забележително изключение в тенденцията на младежка деполитизация, и то засяга правото на глас. 53 % (над половината!) от респондентите съобщават, че са гласували на последните парламентарни избори, а други 26 % не са го направили, защото още не са били навършили изискуемата възраст от 18 години. Това прави пълните абстенционисти едва една пета от извадката и рязко се откроява на фона на внушителната апатия по други показатели. Възможно е положителните отговори на електоралния въпрос да са надценени и да става дума за далеч по-ограничено по мащаби гласуване. Но все пак трябва да се заключи, че, първо, гласуването е „престижно“, и второ, гласуването е доста масово. По такъв начин вотът се превръща в единствения политически фактор, който може да привлече значителна част от младите, и те да го приемат като част от нещата, които „трябва“ да свършат. Причини за това можем да потърсим в две обстоятелства – че гласуването се случва доста по-рядко от другите форми на участие (често изискващи регулярен ангажимент) и че е придружено с най-широка кампания и популяризация, на фона на другите форми на участие, и така не може да не стигне до света на младите, дори този свят да е отдалечен от политиката. Не на последно място – желанието да се гласува в крайна сметка е реален ангажимент на младите към демокрацията, който е важен точно на фона на съществуващи и по света, и в Европа, и у нас недемократични тенденции.

Политическата кариера е следващо стъпало на политическо включване, което предполага вече посвещаване на тази дейност, а не само периодично докосване до нея (Фигура 10.2).

Явно битието на политик не привлича особено младите. Не е професионално поле, което може да ги заинтригува значително.

Слабият интерес към политиката се намира в пряка връзка с разбирането за това, какво представлява политиката и какво предлага тя. Удовлетвореността от

демократията в България не е висока. Състоянието на демокрацията оценяват като много добро 8 %, а други 22 % – като относително добро. Още по-ниски са положителните оценки за равенството в България (съответно 6 % и 11 %).

С други думи, не би следвало да очакваме нито по-задълбочен интерес, нито по-широка информираност по повод на сфера, която според младите не отговаря на високите стандарти, които сама си е заложила.

Използваните качествени методи обогатяват картината, без да я видоизменят. Сред по-младите възрасти в проведените дълбочинни интервюта и групови дискусии също не личи особена заинтересованост към политиката. Долавя се и инерционен скептицизъм към нея, свързан и с предубеждение. 26-годишен програмист например споделя:

„За мене България е тотално антиполитическа държава – тук говорим за сделки между партии. Всичко е едно цяло, има партии само за пред народа“.

Често скептичните мнения за политиката не са свързани с гняв; просто се отбелязват, без това да носи раздразнение.

Политиката се мисли априори и като корупция. Особено показателно е мнението на 18-годишен ученик от ромски произход в София по отношение на политик:

„Всички политици крадат, най-много – много ясно – Х: той управлява цялата държава“.

25-годишен от турски произход, работещ, допълва в по-сравнителен план:

„Не че в Западна Европа няма корупция, но тя е по-малка и от един друг вид; там не пречи на държавата да се развива икономически и да предоставя качествени публични услуги на обществото.“

Главната причина за младежката неудовлетвореност според данните на изследването обаче идва не толкова от общото състояние на демокрацията, колкото от възможностите за младежко участие, за младежка консумация на демокрацията.

Силно разпространено е убеждението, че гласът на младите в обществените и политическите процеси не се чува и не може да се чуе.

Само 2 % от младите хора оценяват представянето на младежта в политическата сфера като много добро, а отрицателните отговори надхвърлят 60 на сто. Но дори и това е малко. Мнозинството от респондентите изказват мнението, че младите хора в България нямат достатъчно права. Отрицателен отговор на този въпрос по отношение на етническите малцинства дават 13 %, на религиозните групи – 12 %, за жените – 25 %, за децата – 34 %, а за младежите – 51 %. По-критични отговори се дават само за бедните и за хората с увреждания.

Картината е впечатляваща. За мнозинството три групи в България са без достатъчно права: младежите, бедните и хората с увреждания. И като връх на всичко всеки четвърти млад човек твърди, че му се е случвало да бъде дискриминиран заради възрастта си, т.е. заради младостта си.

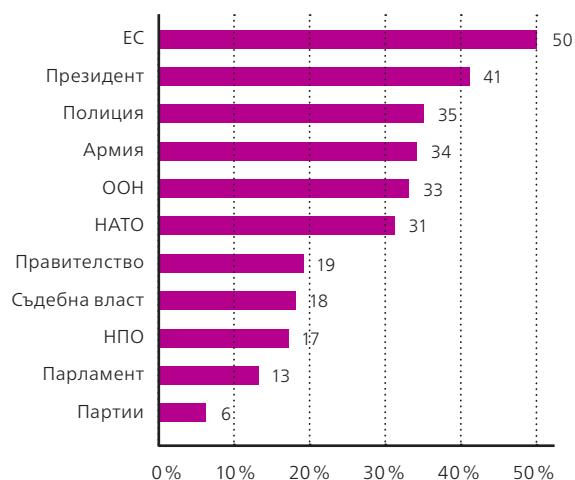
Получава се ситуация, при която младежите не се виждат представени на политическо равнище, но и не смятат, че могат да бъдат представени посредством функциониращите механизми на политическата система, т.е. чрез конвенционалното политическо участие в различните му форми.

ОТНОШЕНИЕ КЪМ ИНСТИТУЦИИТЕ

Доверието в политическите институции е факторът, който диференцира нагласите на младите хора към политическия процес и позволява да се открият различни акценти.

Националните институции вече по традиция се ползват с по-ниско доверие от европейските. В изследването от 2014 г. Европейският парламент получаваше над двукратно по-високи стойности от българския, а Европейската комисия – от българското правителство. В европейските институции се привива онова по-добро състояние на демокрация и представителност, което младите хора явно не откриват на национален терен.

ФИГУРА 10.3: Доверие в политическите институции (%) Отговори „Напълно“ и „В известна степен“

За огромното мнозинство Европейският съюз е образец по основните политически и икономически показатели, контрастиращ на България като най-беден негов член.

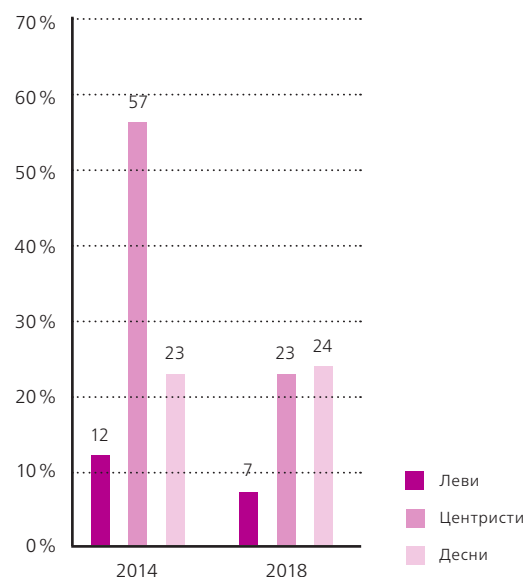
В този смисъл е обяснимо защо това провокира и толкова разминаващи се равнища на доверие. Но и националната картина не е хомогенна. Трите власти на демократичната система, които имат и най-голямо значение за вземането на политически решения – законодателната, изпълнителната и съдебната, – се радват на преобладаващо негативни оценки.

ПОЛИТИЧЕСКИ ЦЕННОСТИ И САМОИДЕНТИФИКАЦИЯ НА МЛАДИТЕ

След казаното за дистанцията, която отделя младите хора от политиката, не би трябвало да се учудваме, че 45% от респондентите отказват да отговорят или не знаят какво да отговорят на въпроса дали техните политически убеждения са леви или десни. Въпросът е стандартен и предполага скала от 1 до 10, от крайно ляво до крайно дясно, в която всеки може да потърси мястото си.

През 2014 г. в Източна Европа само в две страни преобладаваше дясната идентификация – това бяха Македония и България. Във всички други младите хора бяха по-близки до левицата или с центристски убеждения. Сега в България картината е, макар и минимално, още по-изместена надясно.

ФИГУРА 10.4: Политически убеждения – самоидентификация (%)

Интересно е как се разпределят младите хора с леви убеждения. Мнозинството са жени (57%). Възрастовото разпределение е необичайно. Нека се върнем за момент в историята. От 20-те и 30-те години на XX в. е известна една антикомунистическа аксиома: „Ако до 25 години не си бил комунист, нямаш сърце. Ако след 25 си останал комунист – нямаш ум“.

Картината, която очертава изследването, е точно обратната. Най-малката група ляво настроени младежи намираме сред учениците, сред тийнейджърите (2%). А най-голямата (10%) – сред най-високата младежка възраст, 28–29 години. Излиза, че с възрастта се олевява.

Причината за по-силно изразената дясна идентификация може да се търси в източниците на политическа информация и/или в по-дълбоки светогледни нагласи. Изследването дава ясна картина на източниците на политическа информация. Те могат да ни насочат и към процеса на формиране на възгледи.

Телевизията (67%) и интернет (58%) безусловно водят в осигуряването на информация на младите. Расте значението на разговорите в семейството (27%). При това 38% от респондентите декларират, че политическите им убеждения съвпадат изцяло или частично с тези на техните родители.

Резултатите могат да се определят като налични условия за семеен консенсус или семеен конформизъм. Положителният прочит сочи убедителна тенденция към преодоляване на политическия конфликт между поколенията, който би могъл да нанася щети на общественото развитие. Скептичният поглед разкрива рискове

от възпроизвеждане на възгледи и разбирания без достатъчно критична собствена преценка и осмисляне от страна на младия човек.

Генерационната приемственост, както в много ценностни сфери, е устойчиво висока и в сферата на политиката.

В контекста на въпроса за ценностите и политическата самоидентификация изводите са два. Първо, водещата роля на телевизията трудно може да се откъсне от доминиращите послания в тази медия. Младешта е системно дясно облъчвана. Леви разбирания се натрупват сякаш повече там, където се ползва повече интернет за политическо осведомяване. И второ, сегашните родители, които имат все по-голямо значение за изграждането на възгледи на днешните млади, са младите от 90-те години, най-силно изявилия се като носители на промяната в България, и то на промяната, разбираана като дясна промяна. Но дали няма и по-дълбоки светогледни нагласи?

В продължение на 20 години в младежките изследвания използваме индикатор за отношението към европейските ценности, който ни предложиха колеги от Франция, и по-специално проф. Клод Тапиа. Още в самото начало през 90-те години биеше на очи фрапираща разлика: младите французи ценяха *солидарността*, за младите българи тя беше на последно място; на първо място се посочваше *пазарната икономика*, след нея – *демократията*. През 2014 г. за първи път на водеща позиция като най-значима европейска ценност се откри *свободата*. Пазарната икономика остана на трето място. Това беше съществена промяна. Сега промяната е още по-голяма. За българските младежи от 2018 г. *солидарността* (65 %) е по-значима ценност от *пазарната икономика* (53 %). *Свободата* (84 %) се откроява още по-ярко. Може би това е най-положителният резултат от изследването. Очевидно е, че става дума за по-голяма социалност не само в битовия смисъл, а и за по-широко отваряне към обществото.

Ценностното отношение към солидарността в днешното българско общество не е наследство от социалистическия строй. Тя се възражда, може да се каже, че е изстрадана на основата на новите житейски реалности. Нека да си спомним масово споделяния принципи през 90-те години – „Всеки се спасява поединично“. Сега консумираме резултатите не само от дейността на мафии, престъпни групи и недалновидни управници, а и на тези масови илюзии.

Високи са равнищата на споделяне на социални и прогресистки политически ценности, без връзка със собствената политическа идентификация.

Натъкваме се на много интересен парадокс. Изследването предлага на респондентите да отговорят на конкретни политически въпроси, които имат и светогледно значение. Такъв въпрос се отнася до социалното неравенство: дали разликата между доходите на бедните и богатите следва да се намалява. Както може да се предположи, мнозинството от младите с леви убеждения отговарят положително. Много интересно е, че мнозинството от онези, които не са в състояние да определят своите възгледи като леви или десни, отговарят дори още по-категорично положително. И парадоксът: само 17 % от младите с десни убеждения не са съгласни с това, че социалното неравенство трябва да намалява; 42 % подкрепят тази лява теза.

Аналогични отговори получаваме и при друг въпрос: дали държавната собственост върху бизнеса и промишлеността трябва да се увеличава. Мнозинството от младежите с леви убеждения (62 %) логично отговарят положително. С точно такива нагласи (62 %) е и мнозинството от онези, които не са се идентифицирали като леви или десни. И отново парадокс: относително преобладаващ положителен отговор (44 %) дават дясно определящите се младежи.

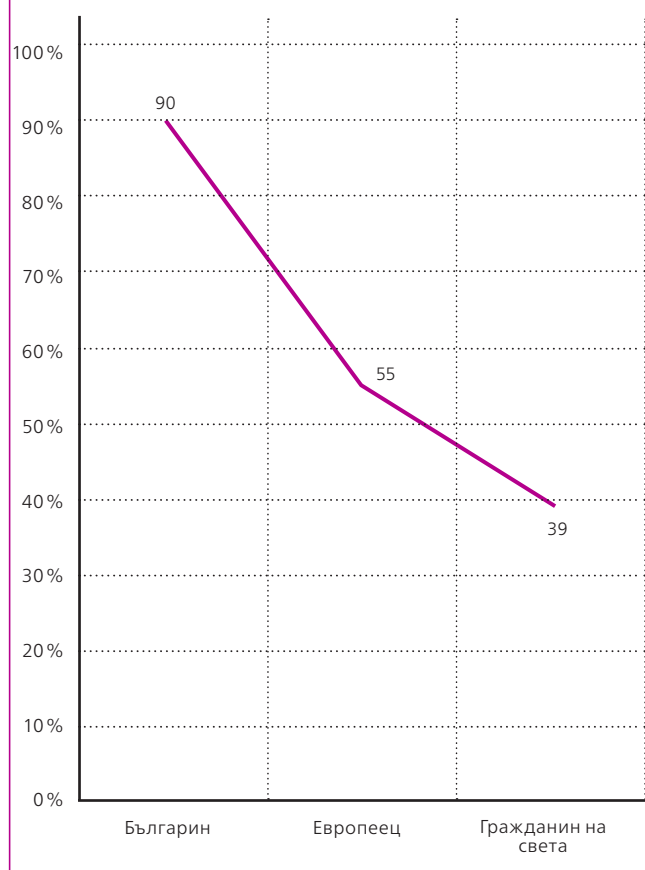
Двата индикатора са изключително идеологически значими. Единият засяга т.нар. *егалитаризъм*, другият – т.нар. *етатизъм*. И в двата случая беше водена интензивна идеологическа кампания в полза на неравенството и срещу държавната собственост. Резултатите от изследването бележат заглъхването им. Останало е отшумяващо идеологическо ехо.

Ще прибавим резултатите от още един индикатор: дали правителството трябва да поеме повече отговорност, за да гарантира, че за всички се полагат грижи. Категорично социален въпрос. 91 на сто от младите отговарят категорично положително. Сред младежта в целия регион, без изключение, ситуацията е сходна.

НАЦИОНАЛНАТА И ЕВРОПЕЙСКАТА ИДЕНТИЧНОСТ

Докато политическите нагласи на младите – и поради слаб интерес, и поради слаба информираност, и поради слабо доверие в политиката – са противоречиви и натоварени с висока степен на несигурност и нетрайност (да припомним, че 45 % не знаят или не могат да се самоопределят по оста ляво-дясно!), то въпросът за идентичността дава неочаквани резултати.

ФИГУРА 10.5: **До каква степен се чувствате българин, европейец, гражданин на света?** (%) Отговори „Напълно“ и „До голяма степен“

Усилват се и българската, и европейската, и космополитната идентичност. Първият извод: те не се конкурират в съзнанието на младия човек. Това показва, че десет години след приемането на България в ЕС няма сблъсък на идентичности, че интеграционният процес, независимо от трудностите, проблемите и завоите, не е произвел психологически колизии на принадлежността. Виждаме също, че се усилюва самото значение, което се придава на идентичността. Тя става по-важна, до голяма степен в контраст с апатията и скептицизма към конкретния политически процес и институционалните му носители. Възрастта, образованието, доходите, населеното място почти не оказват влияние върху националната идентичност – дори най-богатите в

най-консенсусна степен се определят като българи. Наблюдението важи не само за доминиращия етнос в страната: 46 % от турците и 38 % от ромите дават най-категоричния от петте възможни отговора – декларират, че смятат себе си *напълно* за българи. 54 % от турците и 28 % от ромите пък *напълно* се гордеят, че са граждани на България. Турският етнос по традиция проявява по-засилена принадлежност и лоялност към държавата, отколкото към нацията, обратно на ромския. Въпреки това, стойностите все пак са доста високи.

Европейската идентичност внася друг нюанс, вероятно пряко свързан с образа на Европа като политически и икономически образец. По-уязвимите и по-малко привилегировани групи имат и по-големи колебания за европейската си принадлежност – тя се изтъква от 50 % от живеещите в селата, 45 % от безработните, 43 % от бедните, 29 % от ромите. Европа е, в много отношения, синоним на висок и престижен социален статус. Липсата на такъв статус отдалечава от Европа.

Евроскептицизмът е слабо застъпен, но се съчетава и с националистически потенциал, който не бива да се пренебрегва, ако не искаме изводите да „застина“ на твърде оптимистична плоскост.

Национализмът расте паралелно на про-европеизма.

Актуална тема, каквато са бежанските и миграционните потоци към Европа, активира нагласи на национално съхранение срещу предполагаемата опасност, които имат важно значение (Фигура 10.6).

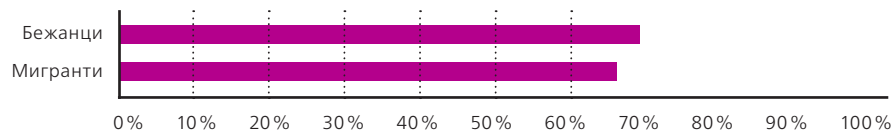
Положителни отговори почти липсват. Анализът на различните социални разреза показва, че респондентите практически не правят разлика между бежанците и мигрантите. Сред малцинствата отрицателните отговори леко намаляват, но това не е толкова за сметка на положителните, колкото на липсата на мнение.

Качествените данни демонстрират и обвързване на бежанския проблем с терористичните заплахи. 26-годишен програмист споделя:

„Ако бежанците се опитват да избягат от война в Сирия, то те и семействата им са готови на всичко, за да се спасят. Бежанците са нарицателно за напрежението в обществото от терористични атаки. И разделение не може да се прави, защото терористите вече са в Европа.“

Има класически националистически въпрос за приемане или отхвърляне на „другите“: „В каква степен сте съгласен с твърдението, че ще бъде най-добре, ако България е населена само с истински българи?“. Зада-

ФИГУРА 10.6: **България трябва ли да приеме повече бежанци и мигранти? (%)**
Отговори „Напълно несъгласен“ и „По-скоро несъгласен“

ден е. 59 % са напълно или по-скоро съгласни! От целия регион, този дял е най-висок именно в България. За сравнение, едва 20 % от младежите в Сърбия, традиционно разглеждана като държава с мощни националистически традиции, са напълно или по-скоро съгласни, че на територията им е хубаво да живеят само истински сърби. Стойностите в България намаляват със степента на образование, което показва, че образователната система насърчава по-сложно мислене, приемане на други гледни точки и повече толерантност. Практически не се влияе от младежката възраст. Засилва се обаче с материалния статус (72 % при най-богатите) и с големината на населеното място (66 % в София). „Елитарният расизъм“, който третира малцинствата и чужденците като социална тежест, не е български патент, но определено има български еквиваленти. По всичко личи, младите представители на малцинствата ясно разграничават „чувствам се българин“ от „чувствам се истински българин“, като в последното виждат сегрегираща опасност. Едва 11 % от етническите българи изразяват несъгласие с твърдението срещу 39 % от етническите турци. Представа за българската нация като нация само и единствено на българския етнос за съжаление има определен потенциал.

Без бежанци, само истински българи... Формулата е тревожна. Не бива да се надценяват мобилизационните ѝ възможности, тъй като дори в рамките на изследването данните от достатъчно индикатори компенсират конфликтните бодли на националистическото възприемане. Но и трябва да се имат предвид. Това разминаване между (открито възпроизвеждащ се) еврооптимизъм и (прикрито усилващ се) национализъм е важен момент, който за-служават допълнителни изследвания.

ПОЛИТИЧЕСКИ ОЧАКВАНИЯ

Разочарованието от функционирането на българската демокрация не води младите хора до преоценка на самата демокрация като политическа система. Твърде малко (5 % + 9 %) са онези, които приемат, че „при определени обстоятелства диктатурата е по-добра форма на управление, отколкото демокрацията“.

Има обаче и такива (34 % + 24 %), които смятат, че „трябва да имаме лидер, който да управлява България със силна ръка за общественото благо“. И още по-важно: политическите надежди не са толкова персонални, колкото партийни. Две трети от младите хора смятат, че „като цяло това, от което се нуждаем в България в момента, е силна партия, представляваща обикновените хора“. Отговорът е особено показателен поради създаването се през последните години предубеждение спрямо политическите партии изобщо, своеобразна партийна алергия, която беше коментирана и в рамките на предишното изследване от 2014 г. И същевременно тази партия, концентрираща надежди, е отнесена изцяло към бъдещето, нея не я виждат в днешната партийна система.

Намалява алергията към партиите по принцип, увеличава се недоволството от партиите конкретно.

Какви въпроси младежите смятат, че са приоритетни за българското правителство?

Челно място заемат четири взаимосвързани въпроса: *икономически растеж и развитие* (84 %), *намаляване на безработицата* (81 %), *борба срещу престъпността и корупцията* (82 %) и *защита на човешките права и свободи* (79 %).

Непосредствено след това (разликата не е голяма) са посочвани още няколко приоритета: *насърчаване на ръста на населението* (77 %), *социална справедливост и социална сигурност* (77 %) и *подобряване на положението на младите хора* (77 %).

Икономиката и върховенството на правото се разглеждат в тяхната цялост, като условия за просперитет. По-нататък изпъква социалното измерение на политическите очаквания. Цялото развитие, излиза в крайна сметка, трябва да бъде в полза на хората. От качествени техники става ясно, че младежкият оптимизъм, въпреки всички условности, достига и до политическата сфера – с надеждата за по-добро бъдеще за страната. Положителната нагласа е по-характерна за най-младите и

по-отдалечените от политиката. 21-годишен студент по право твърди:

„Мисля, че България има потенциал за развитие, но все още не е дошло времето... Както се случва в историческите процеси, има един спад и след това – един възход, затова мисля, че България ще се въздигне отново... Хиляда, две хиляди години история няма как да се изтрие за петдесет години“.

Студент по политология на същата възраст обаче общава:

„Ако продължаваме по същия начин, след 30 години България няма да съществува“.

Накратко: според младите са налице много предпоставки България да преуспява, но като народ и политически елит сме способни да ги пропилеем.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

- Налице е троен извод за младите днес: слаб интерес към политиката, слабо политическо участие, слаба мотивация за политическа кариера. В съвкупност трите измерения крият рискове за пълноценното възпроизводство на политическия елит. Отварят се широки възможности за случайни хора да направят политическа кариера и да взимат решения по въпросите, засягащи и обществото като цяло, и младежите, без да имат насреща си информирана и активна политическа позиция.
- Политическото отчуждение на младите се изразява в чувство за непредставеност и за възрастова дискриминация. Това дискредитира и прави безплодно конвенционалното политическо участие.
- Нараства зависимостта на младежките политически ориентации от родителските възгледи.
- Националната и европейската идентичности решително доминират над партийната и идеологическата. Това залага предпоставки българският политически процес в бъдеще все повече да се моделира от представите за национално и европейско.
- Еврооптимизмът е масова реалност на младежкото (гео)политическо съзнание. Национализмът се развива паралелно с него, без засега да му се противопоставя.
- Европа служи като политически и икономически образец, върху чийто екран се проектират предполагаемите недостатъци на българската политическа и икономическа ситуация.
- Демократичните разбирания на българските младежи са факт. Недемократичните тенденции, заедно с това, черпят сили от масовото усещане за демократичен дефицит и за недостиг на ред и права.
- Младите парадоксално акцентират едновременно на дясно (и по-пазарно) самоопределение и леви (и по-социални) приоритети. Може да се говори за стигматизация на левия етикет в младежките нагласи, но и за нарастващо социално и колективно самоосъзнаване.

the 1990s, the number of people in the world who are under 15 years of age is expected to increase from 1.1 billion to 1.5 billion.

As the world's population grows, the demand for food and other resources will increase. This will put pressure on the environment and on the world's food supply.

One way to meet this demand is to increase the amount of food that is produced. This can be done by using more land for agriculture.

Another way to meet this demand is to increase the efficiency of food production. This can be done by using better farming techniques.

Both of these methods have their own problems. Increasing the amount of land used for agriculture can lead to deforestation and the loss of biodiversity.

Increasing the efficiency of food production can lead to the use of more pesticides and fertilizers, which can be harmful to the environment.

One solution is to use a combination of these methods. This would involve using better farming techniques on existing farmland and also using more land for agriculture.

Another solution is to reduce the amount of food that is wasted. This can be done by encouraging people to eat less meat and by reducing food waste.

Both of these solutions have their own problems. Reducing the amount of meat eaten can lead to the loss of jobs in the meat industry.

Reducing food waste can lead to the loss of jobs in the food waste industry.

One way to solve these problems is to use a combination of these methods. This would involve using better farming techniques on existing farmland and also using more land for agriculture.

Another way to solve these problems is to reduce the amount of food that is wasted. This can be done by encouraging people to eat less meat and by reducing food waste.

Both of these solutions have their own problems. Reducing the amount of meat eaten can lead to the loss of jobs in the meat industry.

Reducing food waste can lead to the loss of jobs in the food waste industry.

One way to solve these problems is to use a combination of these methods. This would involve using better farming techniques on existing farmland and also using more land for agriculture.

Another way to solve these problems is to reduce the amount of food that is wasted. This can be done by encouraging people to eat less meat and by reducing food waste.

Both of these solutions have their own problems. Reducing the amount of meat eaten can lead to the loss of jobs in the meat industry.

Reducing food waste can lead to the loss of jobs in the food waste industry.

One way to solve these problems is to use a combination of these methods. This would involve using better farming techniques on existing farmland and also using more land for agriculture.

Another way to solve these problems is to reduce the amount of food that is wasted. This can be done by encouraging people to eat less meat and by reducing food waste.

Both of these solutions have their own problems. Reducing the amount of meat eaten can lead to the loss of jobs in the meat industry.

Reducing food waste can lead to the loss of jobs in the food waste industry.

One way to solve these problems is to use a combination of these methods. This would involve using better farming techniques on existing farmland and also using more land for agriculture.

Another way to solve these problems is to reduce the amount of food that is wasted. This can be done by encouraging people to eat less meat and by reducing food waste.

Both of these solutions have their own problems. Reducing the amount of meat eaten can lead to the loss of jobs in the meat industry.

11

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Изследването позволява да се изгради социологически портрет на съвременната българска младеж. В своята цялост данните са богата и многоаспектна, пластична и до известна степен противоречива картина на едно ново поколение.

Най-младите са родени през 2004 г., т.е. били са на едва три години, когато страната ни става член на Европейския съюз. Целият им съзнателен живот е протекъл в европейска България. Най-големите са родени през годината, когато пада Берлинската стена. Били са още на ученическата скамейка, когато започва евроинтеграцията. Висшето им образование и социално-професионалният старт са вече в европейска България.

Може би тази историческа рамка има възлово значение, за да се обясни основният резултат от промяната. Пред нас е едно по-спокойно поколение. По-отворено към света – европейското и космополитното идентифициране са почти удвоени, но не за сметка на националното самочувствие, то е дори по-ярко изявено. Страхът от безработица и самата безработица в страната са категорично намалели. Общата тенденция е към нормализация, а не към утвърждаване на никакви крайности. Независимо от това, вътрешната динамика на младежта като социобиологична група е изключително важна. Наблюдаваме хомогенизация, но и важен етап от възпроизводството на социално неравенство. Налице са особености, които не допускат лесни обобщения по традиционните социално-демографски критерии.

Въпросът за новия исторически достъп е с променен ракурс. Чрез новите технологии младите са включват интензивно в процесите на глобализация. Консуматорската култура се е развила до ново равнище. Доверието в социалните мрежи е високо. „Свързаността“ е налице. И същевременно расте физическото общуване със семейството и приятелите. Неформалното обкръжение има все по-голямо значение за социализацията, мисле-

нето и поведението на младия човек. Поколенската кохезия силно смекчава разликите между родителското и младежкото поколения. Родителското влияние е ключово в много широк спектър – от четенето на книги до формирането на политически убеждения. Възпитанието, получено в семейството, се цени високо. Не са малко педагогическите практики на родителското семейство, които младите биха искали да предадат на своите деца.

Проучването не показва тревожни предпоставки за социални конфликти – генерационни, етнически, идеологически. Липсва по-наситена и остро доминираща разтревоженост от един-единствен конкретен проблем. В същото време не следва да се подценява чувствителността по отношение на социалната несправедливост и корупцията. Оптимизмът за бъдещето е нараснал, без да стига до слагане на розови очила и без да е равномерно разпределен.

Според данните на изследването нарастват консервативни нагласи. Консервативните ценности се изявяват не в по-ретро-градни и затворени групи, а обратно, в по-модерните и по-отворени към света. Става дума не за привнасяне на миналото в днешния ден, а за све-тоориентация, която се подхранва от стремежи за сигурност и стабилност на собствения жизнен път. Житейските преходи на младите, от образование към заетост и от родителско към собствено семейство, не са безпроблемни, но изглеждат без тежки сътресения, относително гладки и нормални. Дори не само и не толкова резултатите, колкото намеренията показват близост с традицията – собствено жилище, брак (характерно: увеличила се е ориентацията към юридически оформен брак, а не към свободно партньорство), две деца, гарантирана работа. Разбира се, понякога реалностите се разминават с плановите.

Възпроизвеждат се младежки проблеми на обществото, които са регистрирани и по-рано. Те се задълбочават, не защото раз-пространението им се разраства – в някои случаи напротив, свива се, – но защото не вървят към разрешаване, хронифицират се. Определени уязвими групи остават на социалното „дъно“ без ясни перспективи за „оттласкване“ от него. Младежите, които не учат и не работят, жителите на изоставани икономически региони, най-фрапиращият (от много години!) казус с ромското малцинство, сегрегирани, откъснати от повечето социални, образователни и професионални възможности – това са все примери, в които не личи надежда за краткосрочна позитивна промяна. Класическото разделение „столица-провинция“, превърнато в медийно и експертно клише, рядко може да обясни процесите сред българската младеж. София също е място на бедни и богати, привилегирани и нереализирани, социално стратифициран град, който едва ли е точно мерило за „най-доброто“ от младите в страната.

Високата критичност към образованието най-често визира липсата на практическа подготовка за бъдещата професионална реализация. Все пак, образованието се оказва най-консенсусният път към житейския успех и това е добра новина от изследването. По-високото образование води до по-престижна и по-добре платена работа, до по-висок материален стандарт, до повече богатство.

Българската младеж преодолява крайния индивидуализъм, типичен за прехода. През 90-те години на мода беше максимата „Всеки се спасява по единично“. Още в края на десетилетието пролича резултатът – масово пропадане, деиндустриализация на страната и епидемично обедняване на хората. Поуката достига до новите поколения. Изследването сочи крачка към повече социалност. Солидарността е по-високо ценена.

Чувствителността към социалната несправедливост е подчертана. Потребността от грижи за всички членове на обществото е осъзната. В същото време за младите търсенето на социално решение остава в неформалното обкръжение, в диалога с близките и приятелите, а не в политическите институции. Политическите лидери и партии нямат нужния авторитет. Дистанцията от политиката е нараснала. Деинституционализацията е факт. Мотивацията за участие е ниска. Механизмите на политическата система в България не се припознават от младите българи като път за представяне и отстояване на техните интереси. Голяма част от българските младежи по своите ценности, нагласи и поведение са леви, без да го подозират, и навярно не биха го приели. Проблемната ситуация в България ражда реакция към социалност, но не и политическа саморефлексия.

Европа е референтна реалност за огромното мнозинство млади. В много отношения – от общностни принципи до фактическата им реализация, от материален стандарт до личностни перспективи – Европа изразява онова, което младите не виждат в България. Европа в техните очи осъществява онова, което биха искали да се осъществи в страната им. Дори емиграцията, за разлика от края на миналия век, обикновено се свързва с Европа. Националното и европейското са основните категории, с които се разсъждава за заобикалящия свят.

Социализацията на младите е ефективна, ако я мерим с интеграцията към обществените ценности и традиции, и дефицитна, ако я разглеждаме през призмата на участието им в обществените процеси и практики.

Ювентизационният потенциал на новото поколение остава ограничен преди всичко в съвкупния ефект на индивидуалните житейски траектории. Обществото се нуждае от институционни механизми, които насърчават и реализират младежката социална инициатива.

12

ПРЕПОРЪКИ ЗА ПОЛИТИКИТЕ КЪМ МЛАДЕЖТА

- По-висока степен на ангажиране на училището с извънкласни занимания, със спорт, творчество и доброволен труд, за да се компенсират ограниченията на финансовия и културния капитал на семейството и да се формират интереси, които да устоят на натиска на семейните и професионални задължения в жизнения етап на зрелостта.
- Приоритетно развитие на чуждоезиковата подготовка в по-малки населени места и икономически изоставящи райони. Постигнатата в сегашните условия квалификация се оказва недостатъчна, за да отговори на потребностите на интеграцията в един все по-глобализиран свят.
- Решително да се насърчава провеждането на практики и стажове в хода на образователната подготовка чрез сътрудничество между държавни и общински институции, от една страна, неправителствен сектор и бизнес, от друга. Видимо е, че действащата образователна инфраструктура често пъти не е в състояние да покрие базови стандарти за практическа подготовка.
- Съсредоточаване на усилия, за да се формира мотивация за образование сред онези млади хора, чиито собствени родители нямат образование или са нискообразовани.
- Организиране на дискусии за корупцията в образователната система.
- Личи необходимост от стратегия за трудова интеграция на младежта, насочена към превъзможване на хронични проблеми: несъответствие между образователна подготовка и професионална реализация; несигурност на работата; наличие на млади хора, които не учат и не работят.
- По-цялостна, задълбочена и централизирана информация за състоянието на пазара на труда в България и страните от ЕС като цяло, вкл. инициране и пропагандиране на подходящи канали за нейното разпространение. Така могат да се избягнат или поне минимизират илюзиите и неточните представи, които неформални връзки понякога създават у планиращите да емигрират.
- Мерки за стимулиране на многодетни семейства, на второ и трето дете в младото семейство. Целенасочени усилия за ограничаване на „детските“ раждания чрез по-интензивна сексуална и гражданска просвета.
- Реформиране на системата за гражданско образование в средния курс, така че да предоставя по-адекватна и атрактивна информация по обществени и политически теми. Създаване на подходящи форми (обучителни семинари, летни училища и т.н.) за повишаване на политическата информираност сред по-изявени ученици и студенти извън онези, които са ориентирани в сферата на социалните науки. Да се преодолее „функционал-

ната политическа неграмотност“ става важна обществена задача, предвид на сериозните проблеми, които нейното възпроизвеждане може да причини на политическото управление в средно-срочна и дългосрочна перспектива.

- Създаване на възможности за по-системно привличане на млади хора в процеса на формиране, консултиране и оценяване на политически решения в институциите. Това се диктува от растящото недоверие и дистанцираност на младите от политическата система изобщо.
- Нараства потребността от нова цялостна политика към ром-ското малцинство с фокус ромските деца, младежи и девойки. По данните от почти всички показатели на социално, икономическо и политическо развитие можем да съдим, че пред-приеманите в продължение на близо три десетилетия действия не са се увенчали с траен и убедителен успех.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Бадина, О. 1985. *Младешта в съвременния свят*. София: Народна младеж.
- Баркър, А. 1997. *Новите религиозни движения*. София.
- Бауман, З. 2008. *Текуща современность*. СПб: Питер.
- Бояджиева, П. 2009. Доверието – невидимата ос на обществото. Във: Фотев, Г. *Европейските ценности в днешното българско общество*. София: „Св. Климент охридски“, 31–64.
- Димитрова, Е. 2011. *Промени в раждаемостта в България – поведенчески и ценностни измерения*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“.
- Димова, Л. 2011. *Как живеем в кризата: Общото и различното с други страни*. Резултати от петото издание на Европейско социално изследване.
- Динкова, М. 1997. *Бракът като представа, ценност и реалност*. София: АССА-М.
- Ериксън, Е. 1968, 1996. *Идентичност. Младост и криза*. София: Наука и изкуство.
- Комисия на Европейските Общности (ЕК)(2009). *Стратегия на ЕС за инвестиране в младежта и за мобилизиране на нейния потенциал*. COM(2009) 200 окончателен, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/PDF/?uri=CELEX:52009DC0200&from=BG>
- Златанова, В. 2001. *Домашното насилие*. София: Унипрес.
- Ковачева, С. 2010. *Баланс между работа и семейство. Младите работещи родители между възможностите и ограниченията*. София: Изток-Запад.
- Ковачева, С. и П.-Е. Митев. 2003. Семейство и младежки преходи в България. Във: *Family and Transition in Europe* (FATE). Изследователски проект на Европейската комисия, Пета рамкова програма. Координатор: School of Policy Studies at the University of Ulster.
- Коев, К. 2009. Ценностни трансформации и преживявания на несигурността. Във: Фотев, Г. *Европейските ценности в днешното българско общество*. София: „Св. Климент охридски“, 65–84.
- Колева, С., Д. Ненкова, С. Тренева (съст.). 2012. *Социологията в България през погледа на поколенията*. София-Москва: Пенсофт.
- Коцева, Т. и Е. Димитрова. 2014. Семейните помощи във фокуса на общественото мнение в контекста на демографската криза. В: *Население*, 1–2.
- Мадяр, Б. 2016. *Посткомунистическата мафиотска държава: случаят Унгрия*. София: Изток-Запад.
- Методиев, К. 2012. *Поколения и възраст в политиката. Българският преход*. Велико Търново: Фабер.
- Методиев, К. 2004. Исторически, културни и религиозни аспекти на връзките между поколенията. В: Методиев, К. (съст.). *Ейджизмът като проблем*. София.
- Министерство на младежта и спорта (ММС). 2012. *Национална стратегия за младежта (2012–2020)*. http://mpes.government.bg/Documents/Strategii/strategy_youth_2012-2020.pdf
- Митев, П.-Е. 2016. *Българите. Социологически погледи*. София: Изток-Запад.
- Митев, П.-Е. 2017. *Преходът. Политологически ракурси*. София: Изток-Запад.
- Митев, П.-Е. и С. Ковачева. 2014. *Младите хора в европейска България. Социологически портрет 2014*. София: Фондация „Фридрих Еберт“.
- Митев, П.-Е. (съст.). 2005. *Новите млади. Българската младеж и европейската перспектива*. София: ИСЦС „Иван Хаджийски“.
- Попиванов, Б. 2007. *Новият избирател*. София: Изток-Запад.
- Селени, И. (съст.). 2002. *Бедността при посткомунизма*. София: Изток-Запад.
- Селени, И. 2013. *Бедност и социална структура в преходните общества. Първото десетилетие на посткомунизма*. Пловдив: КИА; Жанет 45. // Szelenyi, Ivan. 2013. *Poverty and Social Structure in Transitional Societies. The First Decade of Post-Communism*. Plovdiv: CEA; Janet 45.
- Семов, М. 1973. *Потенциалните преселници*. София: Народна младеж.
- Стоилова, Р. 2012. *Пол и стратификация. Влияние на социалния пол върху стратификацията в България след 1989 г.* София: Сиела.
- Тилкиджиев, Н. 2010. Доверие и благополучие. В: Тилкиджиев, Н. и Л. Димова (съст.). *Благополучие и доверие: България в Европа? Сравнителен анализ по Европейското социално изследване (ESS) – 2006/2009*. София: Изток-Запад, 33–62.
- Томова, И. 1995. *Циганите в преходния период*. София: МЦПМКВ.
- Хаджийски, И. 2002-2. *Оптимистична теория за нашия народ. Избрани съчинения в три тома. Том II*. София: Изток-Запад.
- Хаджийски, И. 2002-1. *Бит и душевност на нашия народ. Избрани съчинения в три тома. Т. 1*. София: Изток-Запад.
- Aadnanes, M. (2007) 'Social transitions and anomie among post-communist Bulgarian youth'. *Young* 15(1) 49–70.
- Aberg, M. (2000) 'Putnam's Social Capital Theory Goes East: A Case Study of Western Ukraine and L'viv'. *Europe-Asia Studies*, Vol. 52, No. 2, pp. 95–317.
- Allardt, E. (1993) 'Having, Loving, Being: An alternative to the Swedish model of welfare research'. In: M. Nussbaum and A. Sen (eds.). *The Quality of Life*. New York: Oxford University Press, 88–94.
- Awan, F. and D. Gauntlett. (2013) 'Young People's Uses and Understandings of Online Social Networks in Their Everyday Lives'. *Young* 21(2) 111–132.
- Beck, U. and E. Beck-Gernsheim. (2002) *Individualization*. London: Sage.
- Bourdieu, P. (1983) 'Forms of Capital', In: J. Richardson (Ed.) *Handbook of Theory and Research in the Sociology of Education*. New York: Greenwood Press.
- Cohen, S. (1972) *Folk Devils and Moral Panics*. London: MacGibbon & Kee.
- Dalu, A.-M. (2000) 'Youth Civic and Political Participation', in Mitev, P.-E. (ed.) *Balkan Youth and Perception of the Other*. Sofia: LIK, 245–256.
- Eurofound (2014a) *Social situation of young people in Europe*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Eurofound (2014b) *Mapping youth transitions in Europe*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Eurostat (2017) Being young in Europe today - demographic trends. Statistics Explained (ec.europa.eu/statistics.../Being_young_in_Europe_today_-_demographic_trend...)
- Furlong, A. and F. Cartmel (2007) *Young People and Social Change*. Maidenhead: Open University Press.
- Gershuny, J. (2003) *Time, through the Lifecourse, in the Family*. ISER Working Papers, Number 2003-3, Colchester: University of Essex.
- Giddens, A. (1991) *Modernity and Self-Identity in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity.
- Hall, G. S. (1904) *Adolescence: Its psychology and its relations to physiology, anthropology, sociology, sex, crime, religion, and education* (Vols. I & II). New York: Appleton & CO.
- Hebdige, D. (1979) *Subculture, the meaning of style*. London: Methuen & Co.
- Helve, H. and J. Bynner (eds.) (2007) *Youth and Social Capital*. London: The Tufnell Press.
- Hirschman, A. (1970) *Exit, Voice, and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations, and States*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Hurrelmann, K. and M. Weichert (eds). (2015) *Lost in Democratic Transition? Political Challenges and Perspectives for Young People in South East Europe*. Berlin, Maribor, Skopje: FES.
- Inglehart, R. and C. Welzel. (2005) *Modernization, Cultural Change and Democracy: The Human Development Sequence*. Cambridge University Press.
- Jones, G. (2009) *Youth*. Cambridge: Polity.
- Jones, G. (1995) *Leaving Home*. Buckingham: Open University Press.
- Kovacheva, S. (2001) 'Flexibilisation of youth transitions in Central and Eastern Europe', *YOUNG*, 9(1), 41–60.
- Kovacheva, S. (2004) 'The Role of Family Social Capital in Young People's Transition from School to Work in Bulgaria', *Sociologija*, Beograd, 2004, Vol. XLVI, No. 3, pp. 211–226.
- Lawson, R. and S. Todd (2002) "Consumer Lifestyles: A Social Stratification Perspective," *Marketing Theory*, 2 (3), 295–307.
- Machacek, L. (2014) *Youth and Policy*. Vilnius: Versus Aureus.

Mannheim, K (1928, 1952), 'The problem of generations' in *Essays on the Sociology of Knowledge*. Routledge, London.

Miles, S. (1998) *Consumerism – As a Way of Life*. London: Sage.

Miles, S. (2000) *Youth Lifestyles in a Changing World*. Buckingham: Open University Press.

Mitev, P-E. and S. Kovacheva. 2014. *Young People in European Bulgaria. Sociological Portrait 2014*. Sofia: Friedrich Ebert Foundation.

Nilan, P., and Feixa, C. (2006) *Global Youth? Hybrid Identities, Plural worlds*. London: Routledge.

Pichler F. and C. Wallace (2009) 'Social Capital and Social Class in Europe: The Role of Social Networks in Social Stratification', *European Sociological Review* 25: 319–332.

Pichler, F. and C.Wallace (2007). 'Patterns of formal and informal social capital in Europe', *European Sociological Review*, 23: 423–435

Raiser, M.; C. Haerpfer, T. Nowotny and C. Wallace (2001) 'Social capital in transition: a first look at the evidence', *EBRD Working Paper* No. 61.

Roberts, K. (2016) *The Business of Leisure*. London: Palgrave.

Roberts, K., S. Kovacheva and S. Kabaivanov (2017) 'Leisure and the Life-Cycle Squeeze among Young Adults in North Africa Countries', *International Journal of the Sociology of Leisure*, 2017,

Roberts, K. (2012) '1989: so hard to remember and so easy to forget', in Leccardi C., Feixa C., Kovacheva S., Reiter H. and Sekulic T., eds, *1989 – Young People and Social Change After the Fall of the Berlin Wall*, Council of Europe, Strasbourg.

Roberts, K., S.C. Clark and C. Wallace (1994) 'Flexibility and individualization: a comparative study of transitions into employment in England and Germany', *Sociology* 28, 31–54.

Schickel, Richard. (1985) *Intimate Strangers: The Culture of Celebrity*. Garden City, N.Y.: Doubleday.

Tomanovic, S. and S. Ignjatovic (2006) 'The transition of young people in a transition society: the case of Serbia', *Journal of Youth Studies*, 9, 269–85.

Ule, M. and M. Kuhar (2008) 'Orientation of young adults in Slovenia towards the family formation', *Young*, 16(2), 153–183.

Wallace, C. and C. Kovatcheva (1998) *Youth in Society. The Construction and Deconstruction of Youth in East and West Europe*. London: Macmillan.

Welzel, C. and R. Inglehart (2009) 'Political Culture, Mass Beliefs and Value Change', in C. Haerpfer et al. (eds.) *Democratization*. Oxford: Oxford University Press, 126–144.

Willis, P. (1977) *Learning to Labor: How Working Class Kids Get Working Class Jobs*. Farmborough, Hants: Saxon House.

Woodward, K., K. Murij, S. Neal and S. Watson (2014) 'Class Debate', *Sociology* 48(3) 427–428.

Wyn, J. and R. White (1997) *Rethinking Youth*. London: Sage.

СПИСЪК НА ГРАФИКИТЕ

11	ФИГУРА 3.1: Как оценявате здравето си като цяло? (%)	48	ФИГУРА 7.6: Имате ли покана или подкрепа от страна на някой ваш познат, който живее в най-желаната от вас страна? (%)
12	ФИГУРА 3.2: Пушите ли цигари? (%)	51	ФИГУРА 8.1: Коя е най-високата образователна степен, която се стремите да получите? (%)
12	ФИГУРА 3.3: Пиете ли алкохол? (%)	52	ФИГУРА 8.2: Коя е най-високата образователна степен, която се стремите да получите? (%)
12	ФИГУРА 3.4: Употребявате ли марихуана? (%)	52	ФИГУРА 8.3: Според вас лично, в България обучението в училищата и университетите съобразено ли е или не е съобразено с търсенето и предлагането на работа и изискванията като цяло на работодателите?
13	ФИГУРА 3.5: Притежавате ли вие и вашето семейство ...	53	ФИГУРА 8.4: Съгласен ли сте или не сте съгласен, че в някои български училища/университети оценките и изпитите се купуват?
15	ФИГУРА 3.6: Финансово състояние на домакинството (%)	54	ФИГУРА 8.5: Какъв е средният ви успех през изминалата година? (%)
20	ФИГУРА 4.1:* Честота на дейностите в свободното време	54	ФИГУРА 8.6: Според вас лично, трудно или лесно ще ви бъде да си намерите работа след като завършите образованието си? (%)
22	ФИГУРА 4.2: Цели на „честото“ ползване на Интернет	58	ФИГУРА 9.1: Работа на постоянен договор/Образование (%)
22	ФИГУРА 4.3: Преценка на финансовите средства по етнос	58	ФИГУРА 9.2: Преместване в друг град/регион за подходяща работа (%)
24	ФИГУРА 4.4: Честота на избрани дейности с възрастта	58	ФИГУРА 9.3: Предпочитан сектор при избора на работа (%)
25	ФИГУРА 4.5: Основни жизнени преходи на младежите	59	ФИГУРА 9.4: Предпочитан тип работа/Намерение за частен бизнес
30	ФИГУРА 5.1: Обезпокоителни/тревожни проблеми на българското общество	60	ФИГУРА 9.5: Фактори при избор на работа/Образование
30	ФИГУРА 5.2: Как виждате живота си след десет години? (%)	61	ФИГУРА 9.6: Бихте ли сменили професията си?
30	ФИГУРА 5.3: Виждане за бъдещето на българското общество като цяло (%)	66	ФИГУРА 10.1: Форми на политическо участие сега и в бъдеще (%)
31	ФИГУРА 5.4: Към кое вероизповедание отнасяте себе си? (%)	67	Положителни отговори
36	ФИГУРА 6.1: Отношение към приятелите (%)	67	ФИГУРА 10.2: Желание за политическа кариера (%)
36	ФИГУРА 6.2: Приятелите от друг етнос (%)	68	ФИГУРА 10.3: Доверие в политическите институции (%)
37	ФИГУРА 6.3: Разбирателство с родителите (%)	68	ФИГУРА 10.4: Политически убеждения – самоидентификация (%)
37	ФИГУРА 6.4: Субект на важните решения (%)	70	ФИГУРА 10.5: До каква степен се чувствате българин, европейец, гражданин на света? (%)
38	ФИГУРА 6.5: Представа за семейното бъдеще (%)	71	ФИГУРА 10.6: България трябва ли да приеме повече бежанци и мигранти? (%)
40	ФИГУРА 6.6: Сексуален опит (%)		
40	ФИГУРА 6.7: Мнение за сексуалното въздържане преди сватбата (%)		
43	ФИГУРА 7.1: Колко силно желаете да се преместите в друга държава за повече от шест месеца (да емигрирате)? (%)		
43	ФИГУРА 7.2: Отказ от емиграция (%)		
46	ФИГУРА 7.3: Каква е основната причина поради която бихте емигрирали? (%)		
46	ФИГУРА 7.4: Къде бихте предпочели да се преместите? (%)		
47	ФИГУРА 7.5: Какво е вашето ниво на владение на официалния език в най-желаната от вас страна? (%)		

СПИСЪК НА ТАБЛИЦИТЕ

8	ТАБЛИЦА 2.1.: Население на възраст между 15 и 29 години към 31.12.2017 г.
16	ТАБЛИЦА 3.1.: Абсолютна бедност, измерена с потреблението
28	ТАБЛИЦА 5.1.: Значимост на европейските ценности за младите хора в България (%)
29	ТАБЛИЦА 5.2.: Отхвърляне/приемане на някои социални практики
39	ТАБЛИЦА 6.1.: Най-добра възраст за сключване на брак (%)
44	ТАБЛИЦА 7.1.: След колко време имате намерение да напуснете страната си?
58	ТАБЛИЦА 9.1.: Влиза ли във вашите лични планове да започнете частен бизнес? (%)
59	ТАБЛИЦА 9.2.: Фактори, които младите хора в България смятат за важни при намирането на работа
60	ТАБЛИЦА 9.3.: Фактори при вземането на решения за започване на работа
65	ТАБЛИЦА 10.1.: Интерес към политиката

ИЗДАТЕЛ: ФОНДАЦИЯ ФРИДРИХ ЕБЕРТ
БЮРО БЪЛГАРИЯ
УЛ. КНЯЗ БОРИС I № 97 • 1000 СОФИЯ
WWW.FES-BULGARIA.ORG
WWW.FES.DE/YOUTH-STUDIES/

ОТГОВОРЕН РЕДАКТОР: МАТИАС ЮБЕЛИУС, ХЕЛЕНЕ КОРТЛЕНДЕР
КООРДИНАТОР НА ПРОЕКТА ЗА БЪЛГАРИЯ: МАРИЯ ПЕТРОВА
КОНТАКТ: OFFICE@FES.BG
АВТОРИ: ПЕТЪР-ЕМИЛ МИТЕВ, БОРИС ПОПИВАНОВ, СИЙКА
КОВАЧЕВА, ПЪРВАН СИМЕОНОВ
ЕЗИКОВА РЕДАКЦИЯ: КЕНУЪРД ХИЛ
ДИЗАЙН: АНДРЕА ШМИДТ, TYPOGRAPHIE/IM/KONTEXT
ПЕЧАТ: ПРО КРЕАТИВ СТУДИО ЕООД

ISBN: 978-954-2979-46-3
ГОДИНА: 2019

Мненията, изразени в тази публикация, не принадлежат непременно на Фондация Фридрих Еберт или на организациите, за които авторът/авторите работят. ФФЕ не може да гарантира точността на всички данни, посочени в тази публикация. Използването с търговска цел на всички, издадени от Фондация Фридрих Еберт публикации, не е позволено без писменото съгласие на ФФЕ. Всяко позоваване на Косово не изразява позиции относно статута и е в съответствие с Резолюция на Съвета за сигурност на ООН 1244/1999 и становището на Международния съд относно Декларацията за независимост на Косово. Всяко позоваване на Македония се разбира като позоваване на Бившата Югославска Република Македония.

